

Sigurnosno-obavještajne prilike na talijansko-jugoslavenskoj granici: primjer Sušaka (1929.-1941.)

Krajinović, Ilija

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:026588>

Rights / Prava: [Attribution 4.0 International](#) / [Imenovanje 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-03**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest

Ivana Lučića 3, Zagreb

Ilija Krajinović

**SIGURNOSNO-OBAVJEŠTAJNE PRILIKE NA TALIJANSKO-
JUGOSLAVENSKOJ GRANICI: PRIMJER SUŠAKA**

(1929.-1941.)

Diplomski rad

Zagreb, listopad 2022.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest

Ivana Lučića 3, Zagreb

Ilija Krajinović

**SIGURNOSNO-OBAVJEŠTAJNE PRILIKE NA TALIJANSKO-
JUGOSLAVENSKOJ GRANICI: PRIMJER SUŠAKA**

(1929.-1941.)

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Ivica Šute, izv. prof.

Zagreb, listopad 2022.

PODATCI O AUTORU

Ime i prezime: Ilija Krajinović

Studijska grupa: Povijest (modul Moderna i suvremena povijest)

PODATCI O RADU

Naslov rada na hrvatskom jeziku: Sigurnosno-obavještajne prilike na talijansko-jugoslavenskoj granici: primjer Sušaka (1929.-1941.)

Naslov rada na engleskom jeziku: Security and Intelligence Conditions at the Italian-Yugoslav Border: the Example of Sušak (1929-1941)

Datum predaje rada: 20. listopada 2022.

IZJAVA O AUTORSTVU DIPLOMSKOGA RADA

Ovim potvrđujem da sam osobno napisao diplomski rad pod naslovom

**Sigurnosno-obavještajne prilike na talijansko-jugoslavenskoj granici: primjer Sušaka
(1929.-1941.)**

i da sam njegov autor.

Svi dijelovi rada, podatci ili ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima (mrežni izvori, udžbenici, knjige, znanstveni, stručni članci i sl.) u radu su jasno označeni kao takvi te su navedeni u popisu literature.

Ilija Krajinović

Zagreb, _____

ZAHVALA

Želim se na početku zahvaliti najvažnijim ljudima u mom životu, svojoj obitelji koja je uvijek stajala iza mene i moje želje da studiram ono što uistinu volim, a to je povijest. Posebnu zahvalu moram iskazati svojim prijateljima koji su bili podrška u mom životu, kako oni s Krka, tako i oni koje sam upoznao u Zagrebu.

Želim se zahvaliti svim svojim nastavnicima u Osnovnoj školi Fran Krsto Frankopan i Srednjoj školi Hrvatski kralj Zvonimir u Krku koji su uložili mnogo truda u podučavanju mojih školskih prijatelja i mene. Prije svega moram istaknuti svoju zahvalu profesorici povijesti iz srednje škole Gordiji Marijan s kojom sam osvajao prva mjesta na županijskim natjecanjima iz povijesti. Svakako moram istaknuti tu i učiteljice povijesti iz osnovne škole Dinu Valković i danas pokojnu Ankicu Kirinčić. Posebnu zahvalu moram iskazati svojim razrednicima učitelju zemljopisa iz osnovne škole Željku Lergi i profesorici biologije iz srednje škole Jadranki Franolić koji su mi bili velika potpora tijekom mog đачkog doba.

Moram se zahvaliti i svojim sveučilišnim profesorima s Hrvatskog katoličkog sveučilišta i Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu što su se trudili usaditi nama studentima znanja i vještine koje smo koristili u skladu s našim trudom i mogućnostima. Hvala im na njihovoj marljivosti u čitanju i ispravljanju naših seminarskih radova.

Za sam kraj želim se zahvaliti svom mentoru izv. prof. dr. sc. Ivici Šuti na trudu, strpljenju i savjetima koji su mi pomogli tijekom pisanja ovog diplomskog rada.

Također, hvala i Tebi, dragi čitatelju. Nadam se da će Ti ovaj rad pomoći bar malo u proučavanju sigurnosno-obavještajnih prilika u međuratnom razdoblju na talijansko-jugoslavenskoj granici, na području tadašnjih gradova Rijeke i Sušaka.

Ovaj rad posvećujem Rijeci, svom rodnom gradu.

Hvala svima!

Sadržaj

1. Uvod	1
1.1. Predmet i cilj rada	1
1.2. Metodologija	5
1.3. Izvori i historiografija	7
2. Rijeka i Sušak u međuratnom razdoblju	9
2.1. Istra	9
2.2. Rijeka i Sušak (1918.-1920.)	12
2.3. Status Rijeke i Sušaka nakon 1920. godine	15
2.4. Vanjski odnosi Kraljevine Italije i Jugoslavije	18
2.5. Društveno-politička situacija	20
2.6. Demografska i gospodarska obilježja Rijeke i Sušaka	28
3. Sigurnosno-obavještajne prilike na granici	31
3.1. Granica	31
3.2. Granična utvrđenja	35
3.3. Pogranične karte i gospodarstvo	38
3.4. Ilegalni prelasci granice	41
3.5. Istarske izbjeglice	45
3.6. Gubitak pograničnih karata i protjerivanja	47
3.7. Talijanska obrambena politika	47
3.8. Špijunaža	49
3.9. Talijanska špijunaža u očima jugoslavenskih službi	53
3.10. Hrvati i Slovenci u službi Italije	61
3.11. Jugoslavenska tajna služba u Italiji	63
3.12. Krijumčarenje	65
4. Zaključak	68
5. Prilozi	70
6. Bibliografija	85
6.1. Popis izvora	85
6.2. Popis literature	85
Sažetak	90
Summary	91

1. Uvod

1.1. Predmet i cilj rada

Riječko područje stoljećima je bilo na dodiru dviju različitih državno-pravnih uprava. Naime, od razdoblja srednjeg vijeka na tom području bila je granica Svetog Rimskog Carstva i Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva. Zanimljivo je napomenuti da je navedena granica opstala i nakon što su Habsburgovci došli na ugarsko-hrvatsko prijestolje 1527. godine. Grad Rijeka nalazio se, kako je pisao hrvatski povjesničar dr. Ferdo pl. Šišić, tijekom gotovo čitavog ranog novog vijeka unutar austrijskih zemalja od 1512. do 1776. godine. Sredinom 18. stoljeća kraljica Marija Terezija pridružila je gradove Trst, Rijeku, Bakar i Senj jednom upravnom području pod nazivom *Austrijsko primorje*. Hrvatski staleži su zbog toga prosvjedovali, nakon čega je kraljica Marija Terezija Rijeku pridružila Kraljevini Hrvatskoj 9. kolovoza 1776. godine. Kraljica je ustanovila Severinsku županiju kojoj je pridružila hrvatske primorske gradove, Rijeku te Sl. i kr. grad Karlovac. Bakar je 1778. godine proglašen slobodnom primorskom lukom, a godinu dana poslije je kraljica Marija Terezija učinila Rijeku odijeljenim tijelom pridruženog kruni sv. Stjepana. Iako je Rijeka nastavila biti vezana za Kraljevinu Hrvatsku i Severinsku županiju kroz razne poslove, dolaskom cara i kralja Josipa II. na vlast stvari su se počele mijenjati. Car je ukinuo Severinsku županiju 20. ožujka 1786. godine. Sjeverni dio Severinske županije vratio je Zagrebačkoj županiji dok je primorski dio sjedinjen s Rijekom u *Ugarsko primorje* 1787. godine. Nakon smrti cara Josipa II. pitanje Rijeke i Ugarskog primorja ostalo je neriješeno. Kralj Franjo I. je potvrdio odluku kraljice Marije Terezije kroz zakonski članak IV.: 1807. Ugarskoga sabora kojim se Rijeka pridružila *Kraljevini*. Već 1808. godine Hrvatski je sabor zahtijevao da se prizna pripadnost Rijeke izrijekom Kraljevini Hrvatskoj. Car i kralj Franjo I. u svom je otpisu javio Hrvatskom saboru da dopušta prisutnost guverneru Rijeke i Ugarskog primorja te njihovim zastupnicima na Saboru Kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.¹ Političke rasprave Mađara i Hrvata o pripadnosti grada Rijeke počele su, kako navodi Šišić, tijekom 30-ih godina 19. stoljeća.² Tada je o Rijeci kroz svoju brošuru *De iure Croatiae ad urbem portumque Fluminensem* pisao tadašnji hrvatski zemaljski arhivar Valentin Kirinić. Kirinić je problematizirao diplomu kraljice Marije Terezije od 23. travnja 1779. i zakonski članak IV.: 1807. Ugarskoga sabora ističući

¹ Ferdo pl. Šišić, *Rijeka i riječko pitanje* (Gorica: Tisak „Goriške tiskare“ A. Gabršček, 1912.), 7-21.

² Ferdo pl. Šišić, *Rijeka i riječko pitanje*, 2-3.

kako je Rijeka ipak bila sastavni dio Hrvatske. Carina je na granici austrijskih zemalja sa zemljama krune sv. Stjepana opstala sve do 1848.-49. godine kada ju je u revolucionarnom vihoru ukinuo novi mladi car Franjo Josip I. Austrijski. Razlog ukidanja ove carinske granice bilo je gospodarsko i državnoopravno sjedinjenje Carstva. Nakon propasti neoapsolutizma krajem pedesetih dolazi do kulminacije rasprave o riječkoj pripadnosti tijekom šezdesetih godina 19. stoljeća. Tada je o pripadnosti Rijeke pisao Franjo Rački. On je u svojoj knjizi *Rijeka prema Hrvatskoj* temeljito razložio problematiku riječke pripadnosti Hrvatskoj. Šišić je priznao da mu je djelo Franje Račkog temelj njegovog pisanja o temi Rijeke i riječkog pitanja.³ Dalje Šišić navodi da je Ugarsko-hrvatskom nagodbom iz 1868. godine privremeno riješeno pitanje Rijeke kroz umetak u paragrafu 66., kojim su grad i kotar Rijeka proglašeni odvojenim tijelom pod upravom ugarske Vlade sa sjedištem u Budimpešti. Rješenje o statusu grada i kotara Rijeke bilo je nametnuto, a u hrvatskoj historiografiji nazivamo ga *Riječkom krpicom*.⁴ Grad i kotar Rijeka imao je granicu na Rječini s Kraljevinama Hrvatskom i Slavonijom. Upravo ta granica postat će vrlo važna sljedećih 80 godina hrvatske povijesti. Situacija s Rijekom nije se mijenjala sve do raspada Austro-Ugarske Monarhije, nakon čega je Italija počela igrati važnu ulogu na tom području. Prema Londonskom ugovoru iz 1915. godine kojeg je Italija dogovorila s Antantom, područje grada Rijeke trebalo je ostati izvan Italije. Na mirovnim pregovorima Italija je zatražila grad Rijeku, na što tada mlada država Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca nije htjela pristati. Naposljetku je Rimskim sporazumom iz 1924. godine Rijeka ipak pripala Kraljevini Italiji i državna se granica povukla na Rječini i Mrtvom kanalu. Granica na Rječini opstala je sve do talijanskog poraza u Drugom svjetskom ratu 1945. godine kada je nova socijalistička Hrvatska i Jugoslavija proširila granice na zapad i tako sjedinila u jedan grad područje Rijeke i Sušaka.⁵

Promjene državnih granica i njihove posljedice, koje su izravno utjecale na lokalni život stanovništva u njihovoj blizini, uvijek je bila, u okviru proučavanja povijesti svakodnevice i mikrohistorije, interesantna i izazovna tema kako za same povjesničare, tako i za umjetnike, slikare, pisce, ali i za same čitatelje. Budući da je tijekom kasnosrednjovjekovne i novovjekovne povijesti Hrvatska imala velike promjene granica kroz brojne ratove, važno je istaknuti neke

³ Ferdo pl. Šišić, *Rijeka i riječko pitanje*, 2-3., 23-24.

⁴ Isto, 25-28.

⁵ Ferdo pl. Šišić, *Rijeka i riječko pitanje*, 24-27.; Ante Simonić, „Rijeka velikog uzleta : zavodljivost starog i izazov novog“, *Rijeka vremena, Knj. 2* (Zagreb [etc.] : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti [etc.], 2015.), 395-398.; Jakša Ravlić, *Rijeka : zbornik : geografija, etnologija, ekonomija, saobraćaj, povijest, kultura* (Zagreb : Matica hrvatska, 1953.), 38-40.; Šišić, n. dj., 24-29.; Mario Jareb, „Pregled političkih zbivanja 1918.-1945.“ *Prijelomna vremena : Hrvatske zemlje nakon 1918.*, ur. Suzana Leček (Zagreb : Matica hrvatska, 2022.), 23.

hrvatske povjesničare koji su se bavili poviješću hrvatskih granica i životom hrvatskog pučanstva na granici s Osmanskim Carstvom, Ugarskom ili pak Mletačkom Republikom. O samim promjenama hrvatske granice kroz povijest pisane su brojne knjige poput: *Hrvatska povijest u dvadeset pet karata*⁶ Stjepana Srkulja iz 1937. godine, kojeg je nadopunio Josip Lučić 1996. godine, zatim *Krojači hrvatskih granica*⁷ Željka Krušelj, *Granice Hrvatske na zemljovidima od XII. do XX. stoljeća*⁸ Ankice Pandžić, *Hrvatske granice od 1918. do 1992. godine*⁹ Ljube Bobana ili *Južne granice Dalmacije*¹⁰ Stijepe Obada. Životom hrvatskog stanovništva u podijeljenoj ranonovovjekovnoj Istri između Mlečana i Habsburgovaca često je pisao hrvatski povjesničar Miroslav Bertoša. Od mnogih djela važno je spomenuti Bertošinu doktorsku disertaciju *Gospodarske i etničke prilike u mletačkom dijelu Istre u doba kolonizacije (XVI-XVII stoljeće)*¹¹. Primjer rada koji proučava život uz osmansku granicu možemo navesti članak Damira Matanovića *Svakodnevnica na granici Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva. Mikrokozmos brodske pukovnije i gradačačke nahije od kraja 18. do sredine 19. stoljeća*, kojeg možemo pronaći u zborniku *Prilozi*¹², izdanog 2002. godine. Slična neizvjesna situacija bila je na talijansko-jugoslavenskoj granici između dvaju svjetskih ratova. Posebno zanimljive teme za istraživanje bila su područja granice oko gradova Rijeke i Zadra.

Istraživanje koje će biti predstavljeno u ovom diplomskom radu vezano je za događaje uz granicu na području Hrvatskog primorja, a napose na području tadašnjih gradova Rijeke i Sušaka. Izvori na kojima se temelji ovo istraživanje je arhivsko gradivo Zbirke špijunaže i pete kolone (br. 1358) koja se može pronaći u Hrvatskom državnom arhivu. Istraživanje u ovom diplomskom radu vezano je za razdoblje Kraljevine Jugoslavije od 1929. godine kada je kralj Aleksandar I. Karađorđević uveo Šestosiječanjsku diktaturu do 1941. godine kada je Kraljevina Jugoslavija poražena i raskomadana od strane Sila Osovine. To je bilo razdoblje talijanskog fašizma koji je svoju vlast i moć u Kraljevini Italiji djelomice temeljio i na ambiciji daljnjeg

⁶ Stjepan Srkulj, Josip Lučić, *Hrvatska povijest u dvadeset pet karata* (Zagreb: AGM : Hrvatski informativni centar : Trsat, 1996.)

⁷ Željko Krušelj, *Krojači hrvatskih granica* (Zagreb: Vjesnik : Ministarstvo informiranja Republike Hrvatske, 1991.)

⁸ Ankica Pandžić, *Granice Hrvatske na zemljovidima od XII. do XX. stoljeća* (Zagreb : Muzej za umjetnost i obrt, 1992.)

⁹ Ljubo Boban, *Hrvatske granice od 1918. do 1992. godine* (Zagreb: Školska knjiga : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1992.)

¹⁰ Stijepo Obad, Serdo Dokoza, Suzana Martinović, *Južne granice Dalmacije* (Zadar: Državni arhiv u Zadru, 1999.)

¹¹ Miroslav Bertoša, „Gospodarske i etničke prilike u mletačkom dijelu Istre u doba kolonizacije (XVI-XVII stoljeće) : Doktorska disertacija“ (Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1980.)

¹² Damir Matanović, „Svakodnevnica na granici Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva. Mikrokozmos brodske pukovnije i gradačačke nahije od kraja 18. do sredine 19. stoljeća“, *Prilozi br. 31*, ur. Ibrahim Karabegović (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2002.)

širenja na istočnojadransku obalu. U proučavanim se dokumentima jasno mogu uočiti proceduralni tokovi između državnih institucija na različitim razinama nadležnosti. Na vrhu vlasti koja je upravljala i koordinirala sve vezano za tematiku ovoga istraživanja stajalo je Ministarstvo unutarnjih poslova Kraljevine Jugoslavije¹³. Odjel preko kojega je ministarstvo često djelovalo zvalo se Odjeljenje za državnu zaštitu¹⁴. Nakon ukidanja Vidovdanskog ustava i uspostave diktature kralja Aleksandra I., odbačen je stari državni naziv *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca* i zamijenjen u *Kraljevina Jugoslavija*. Napuštena je upravna podjela na oblasti te je uvedena nova podjela na banovine. Za područje Sušaka i Hrvatskog primorja bila je nadležna Savska banovina i njezina Kraljevska banska uprava u Zagrebu. Ona je za potrebe sigurnosne politike ponajviše djelovala preko Kabineta bana, banovinskog odjeljka za državnu zaštitu i upravnog odjeljenja. Svaka je banovina imala svoje okružne inspektore i vlastite srezove, odnosno kotare¹⁵ i gradove, koji svoje tradicije vuku od kraljevskih kotarskih oblasti te slobodnih i kraljevskih gradova iz vremena Austro-Ugarske Monarhije. Svaki kotar imao je vlastito kotarsko načelstvo¹⁶, dok su gradovi imali svoja gradska načelstva, odnosno poglavarstva. Na području Sušaka su uz kotarsko načelstvo djelovale državne institucije koje su sudjelovale u kontroli jugoslavenske državne granice. To su Predstojništvo policije, Komesarijat za pograničnu, željezničku i parobrodsku policiju (od 1939. godine Komesarijat za pogranično, željezničko i parobrodarsko redarstvo) i Glavna carinarnica. Nakon što je potpisan Sporazum Cvetković-Maček 26. kolovoza 1939. godine, stvorena je Banovina Hrvatska spajanjem Savske banovine sa središtem u Zagrebu i Primorske banovine sa središtem u Splitu te kotarevima Dubrovnik, Ilok, Šid, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica. Tada je za Sušak Kr. banska uprava zamijenjena Bansom upravom Banovine Hrvatske sa središtem u Zagrebu koja je djelovala sve do travnja 1941. godine. U tom periodu došlo je do malih promjena, većinom jezične prirode. Zamijenjeni su bili srpski nazivi za mjesece i institucije tradicionalno hrvatskim nazivima iz predjugoslavenskog vremena koji su bili vidljivo potiskivani od strane jugoslavenske vlasti i njezine jezične državne politike.

Ponajviše zbog talijanskih ekspanzionističkih težnji, ali i dosega raznih europskih i vaneuropskih političkih i ostalih kriza koje će uslijediti tijekom 30-ih godina te uspostave Ustaškog pokreta u Italiji, kontrola pograničnih područja bila je od iznimne vojne i sigurnosno-obavještajne važnosti kako za Kraljevinu Italiju, tako i za Kraljevinu Jugoslaviju. Vanjsko-

¹³ Ministarstvo unutarnjih poslova se u ono vrijeme zvalo „Ministarstvo unutrašnjih poslova“

¹⁴ Odjeljenje za državnu zaštitu se u svim dokumentima nazivalo „Odeljenje za državnu zaštitu“

¹⁵ Srez je tada bio službeni naziv za kotar

¹⁶ Kotarsko načelstvo se tada službeno nazivalo sreskim načelstvom

politički odnosi Kraljevina Italije i Jugoslavije, gradnja vojnih utvrđenja, špijunaža u korist obje strane, krijumčarenje, neprijateljska propaganda uz granicu bile su samo neke od pojava kojim ćemo se baviti u ovom diplomskom radu. Budući da su diplomatski odnosi dviju država bili većinu vremena loši, hipoteza koju ću dokazivati jest kako je funkcionirao suživot tadašnjih žitelja Sušaka i Rijeke. Na temelju prethodnih riječi iskristalizirala su se sljedeća istraživačka pitanja:

1. Kako je izgledala svakodnevica života na granici u tadašnjim gradovima Rijeci i Sušaku?
2. Kakva je bila obrambena politika Kraljevine Italije uz granicu i kako se ona u praksi manifestirala?
3. U kojoj je mjeri djelovala i koji je cilj bio međugranične špijunaže dviju država, a napose one talijanske?
4. Je li granica na Rječini bila popularna za krijumčarenje i u kojem opsegu se ona događala?
5. U kojoj je mjeri i na koji način na sve to utjecala vanjska politika i međudržavni odnosi Italije i Jugoslavije?

S obzirom na istraživačka pitanja možemo reći da rad prikazuje svakodnevicu uz talijansko-jugoslavensku granicu na Rječini, pri čemu je naglasak stavljen na međusobnu vojnu, propagandnu, špekulantsku i sigurnosno-obavještajnu djelatnost. Iako bi to trebalo podrazumijevati istraživanje o svakodnevnom životu samih Riječana i Sušaćana, ipak naglasak je stavljen više na ono što se događalo u njihovoj okolini, odnosno u ovom je radu stavljen naglasak na vojnu i sigurnosno-obavještajnu tematiku u okolini Rijeke i Sušaka iz jugoslavenske perspektive, budući da su za ovaj diplomski rad korišteni isključivo jugoslavenski izvori iz Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu.

1.2. Metodologija

Tema, a pogotovo samo vremensko razdoblje mogli su se istražiti na više načina i uz više metoda. Ono što svako istraživanje ima za cilj jest spoznaja i otkrivanje povijesne istine.¹⁷ Opisujući sliku života na talijansko-jugoslavenskoj granici između Rijeke i Sušaka u međuratnom razdoblju ponajviše se pristupilo istraživanju kroz perspektivu i metodu mikrohistorije, odnosno povijesti svakodnevice. Tu su metodu među prvima počeli koristiti

¹⁷ Mirjana Gross, *Historijska znanost – razvoj, oblik, smjerovi* (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1980.), 232-236.

Fernand Braudel kroz *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.* i Carlo Ginzburg u svom poznatom djelu *Sir i crvi*. Za potrebe ovog rada može se reći da su korišteni izvori i dokumentacija za potrebe stvaranja *historije odozdo*, ali i *historije odozgo*. To se može argumentirati činjenicom da su prvenstveno korišteni dokumenti koji su vezani za Sušak i njegovu okolicu te posljedično tome i grada Rijeke, ali su korišteni i dokumenti izdani od središnjih vladinih institucija Kraljevine Jugoslavije u Beogradu, čije institucije odgovaraju na pojedine lokalne probleme *odozgo*.¹⁸ Budući da su korišteni izvori i dokumentacija iz Hrvatskog državnog arhiva na temelju kojeg je stvaran ovaj diplomski rad, veliku ulogu u pisanju ima povijesna metoda i metoda deskripcije. U određenoj mjeri korištena je i kvantitativna metoda u prikazivanju relevantnih demografskih i gospodarskih podataka. Gospodarska povijest uvijek je bila povezana s administrativnom poviješću, a na primjeru Sušaka posebno je važna politička i diplomatska povijest.¹⁹ Uz kvantitativnu metodu, ova se tema može promatrati i iz perspektive historije mentaliteta, odnosno promatranja mentaliteta i kulture Riječana i Sušačana u kontekstu neprijateljstva Kraljevina Italije i Jugoslavije. Posljedično tome dolazimo i do imagologije, odnosno do proučavanja ljudi i njihovog stajališta u odnosu prema *Drugom*. U praksi se to odnosi na međusobne odnose i stavove Riječana i Sušačana, Talijana i Hrvata, talijanske politike i jugoslavenske, odnosno hrvatske politike. Tu se svakako mogu proučavati imagološke pojave poput stereotipa, klišeja, predodžbi nacionalnih karaktera ili pak etničkih predrasuda.²⁰ Te predrasude su postojale uvijek, ali do njihovog procvata je došlo tek u 19. stoljeću tijekom razvoja nacionalne svijesti. U tom razdoblju nastaju razne moderne nacije, čije su intelektualne elite često pripisivale različite karakteristike susjednim nacijama.²¹ Slične su predrasude imali i Talijani o Hrvatima ili o općenito Južnim Slavenima. No, kako se ovaj rad ne bavi konkretno tom tematikom, zasigurno je ostavljeno

¹⁸ Peter Burke, „Uvertira: nova historija, njezina prošlost i budućnost“, U: *Mikrohistorija : Pola stoljeća inovacija*, ur. Drago Roksandić, Luka Pejić, Marko Jelenić, Samanta Paronić (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije : SKD Prosvjeta, 2022.), 94-96.

¹⁹ Peter Burke, „Uvertira: nova historija, njezina prošlost i budućnost“, 87-88.

²⁰ Joep Leerssen, „Odjeci i slike: refleksije o stranom prostoru“, U: *Kako vidimo strane zemlje : Uvod u imagologiju*, ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković (Zagreb: Srednja Europa : 2009.), 85-86.; Carlo Ginzburg, „Mikrohistorija: svijet ili tri stvari koje znam o njoj“, U: *Mikrohistorija : Pola stoljeća inovacija*, ur. Drago Roksandić, Luka Pejić, Marko Jelenić, Samanta Paronić (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije : SKD Prosvjeta, 2022.), 126-127.; Brad S. Gregory, „Je li malo lijepo? Mikrohistorija i historija svakodnevnog života“, U: *Mikrohistorija : Pola stoljeća inovacija*, ur. Drago Roksandić, Luka Pejić, Marko Jelenić, Samanta Paronić (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije : SKD Prosvjeta, 2022.), 141-142.

²¹ Joep Leerssen, „Retorika nacionalnog karaktera: programatski pregled“, U: *Kako vidimo strane zemlje : Uvod u imagologiju*, ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković (Zagreb: Srednja Europa : 2009.), 105-106.

mnogo prostora da se ovakve teme obrade u posebnom radu na primjeru Rijeke i Sušaka u austrougarskom i međuratnom razdoblju.²²

1.3. Izvori i historiografija

Za potrebe ovog diplomskog rada korištena je prvenstveno izvorna građa iz Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu. Točnije rad je baziran na gradivu iz Zbirke špijunaža i peta kolona signature HR-HDA-1358. U tom fondu nalaze se razni dokumenti vezani za javnu sigurnost, red i mir, neprijateljsku propagandu, sprječavanje ulaska špijuna u zemlju, vojnu politiku, skrivanje i krijumčarenje oružja, zabranjenu literaturu ili pisma, tajne terorističke organizacije, djelovanje komunista, separatista i ustaša, političke azilante, izvještaje o pisanju stranih novina i dr. Institucija, koja je bila zadužena za sakupljanje ove zbirke, bila je tadašnji *Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske*, odnosno današnji *Hrvatski institut za povijest*. Korištena zbirka nastala je sabiranjem gradiva iz raznih nacionalnih i lokalnih institucija. Hrvatski državni arhiv je preuzeo zbirku 1995. godine od spomenutog Instituta. Opus zbirke broji 49 kutija, a sadržaj tih kutija čine pisani dokumenti koje su stvarale tadašnje državne, banovinske ili kotarske (sreske) institucije Kraljevine Jugoslavije. Potaknuti Ginzburgovim riječima da države ostavljaju dokumente kojim prikazuju svoju vladajuću kulturu, ovim dokumentima treba pristupiti s povećanim oprezom. Obradivani dokumenti najviše govore o vladajućoj kulturi Kraljevine Jugoslavije, odnosno o načinu izražavanja, htijenjima i željama jugoslavenskih vladajućih struktura.²³

Važno je napomenuti da nema puno povijesnih djela koja prikazuju vojnu i sigurnosno-obavještajnu tematiku na granici Rijeke i Sušaka i njihove okolice. Najvažnija literatura koja je korištena pri pisanju ovog rada može se tematski podijeliti u nekoliko cjelina. Među najvažnijima se mogu spomenuti knjige koje predstavljaju ili mogu predstaviti opću povijest Rijeke i njezine okolice, kao što su: *Povijest Rijeke* Vinke Antića, *Rijeka velikog uzleta : zavodljivost starog i izazov novog* te *Rijeka novih nadanja : stvaranje poželjne sadašnjosti i okrenutost budućnosti* Ante Simonića u sklopu zbirke *Rijeka vremena, Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća : (1918.-1947.)* Darka Dukovskoga u sklopu zbirke *Hrvatska povijest u 20. stoljeću*, zatim *Sušak : 1919.-1947. : državnopravni položaj grada* Željka Bartulovića te *Kratka povijest grada Rijeke* Igora Žica te najnovije izdanje Matice hrvatske *Prijelomna*

²² Mirjana Gross, *Suvremena historiografija : korijeni, postignuća, traganja* (Zagreb: Novi Liber : Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 1996), 245-246., 323.; Carlo Ginzburg, *Sir i crvi : kozmos jednog mlinara iz 16. stoljeća* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1989.), 8-10., 16.

²³ Carlo Ginzburg, *Sir i crvi : kozmos jednog mlinara iz 16. stoljeća*, 9-10.

vremena : *Hrvatske zemlje nakon 1918.* pod uredništvom Suzane Leček. Uz to treba spomenuti važne knjige vezane za diplomatsku povijest: *Italija, saveznici i Jugoslavenstvo 1914-1918* Dragoslava Šepića, *Jadransko pitanje* Ivana Pederina, *Rijeka i riječko pitanje* Ferde pl. Šišića; te članci: *Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918-1941)* Bogdana Krizmana u sklopu *Časopisa za suvremenu povijest*, Vol. 7 No. 1., *Zapadna jugoslavenska granica u današnjoj Sloveniji od kraja Prvoga do kraja Drugoga svjetskog rata* Kornelije Ajlec objavljena u Historijskom zborniku 2019. godine te *Jugoslavenstvo-talijanski odnosi i slovensko-hrvatska manjina u Italiji između ratova* Milice Kacin Wohinz objavljenog u sklopu *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata : (1918. - 1943) : zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*. Budući da je u međuratnom razdoblju prevladavala fašistička diskriminacija netalijanskog stanovništva, važno je bilo koristiti literaturu koja se bavila tom tematikom, kao i općenito oblicima fašističke uprave Istre i Rijeke. To su knjige: *O talijanskoj upravi u Istri i Dalmaciji 1918.-1943. : Nasilno potalijančivanje prezimena, imena i mjesta* Hrvoja Mezulića i Romana Jelića, *Od ropstva do slobode : Istra : 1918-1945. : male bilješke o velikom putu* Hermana Buršića, *Istra za talijanske uprave : O istarskoj emigraciji i njenom tisku u Zagrebu 1918.-1941.* Nevija Šetića te Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.)*, *Istra od talijanske okupacije 1918. do Londonskog memoranduma 1954.* Mate Krizmana i *O talijanskoj upravi u Istri i Dalmaciji : 1918.-1943. : nasilno potalijančivanje, prezimena, imena i mjesta* Hrvoja Mezulića. Uz to je važno spomenuti povjesničara Darka Dukovskog i njegove dvije knjige *Fašizam u Istri : 1918. - 1943.* i *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća : (1918.-1947.)*. Pored svega toga važno je bilo proučiti literaturu tematski posvećena hrvatskim granicama, kao što su: knjiga *Hrvatske granice od 1918. do 1992. godine* Ljube Bobana, *Krojači hrvatskih granica* Željka Krušelja, *Južne granice Dalmacije* Stijepe Obada i *Granice Hrvatske na zemljovidima od XII. do XX. stoljeća* Ankice Pandžić. Korišteno je još mnogo knjiga te se one mogu pronaći u poglavlju *Bibliografija*.

Pred sam kraj uvodnog dijela važno je napomenuti kako ova tematika ima još mnogo potencijala za daljnje istraživanje kad se uzme u obzir da za ovo istraživanje nisu korišteni izvori iz tadašnjeg novinstva, kao niti talijanska izvorna dokumentacija i arhivska građa vezana za međuratno razdoblje Rijeke i Hrvatskog primorja.

2. Rijeka i Sušak u međuratnom razdoblju

Tijekom čitavog 50-godišnjeg nagodbenog razdoblja (1868.-1918.) Rijekom je, kao Corpusom Separatumom, upravljala mađarska i talijanska politička elita. Istra je pripadala austrijskom dijelu Monarhije, a ostatak Hrvatskog primorja sa Sušakom pripadao je Kraljevinama Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji. Na kraju I. svjetskog rata mogao se uvidjeti poraz i kraj Austro-Ugarske Monarhije. Poraz Monarhije značio je pobjedu Kraljevine Italije koja je imala ambiciju u skladu s Londonskim ugovorom iz 1915. godine proširiti se na sjever prema Tirolu i na istok prema Austrijskom primorju i njegovim dijelovima Pokneženoj grofoviji Gorici i Gradiški, Markgrofoviji Istri te Slobodnom carskom gradu Trstu (pogledaj sliku 1.). Talijani su bili također zainteresirani i za područje Hrvatskog primorja s Rijekom, otoke te dijelove tadašnje Kraljevine Dalmacije. Mnoga ova područja bila su već stoljećima vezana za zemlje koje su pripadale habsburškoj dinastiji. Ipak, Italiji nisu bile obećane sve zemlje koje je ona uspjela ispregovarati sa silama Antante kao miraz za ulazak u I. svjetski rat.²⁴ Budući da je prva faza talijanskog proširenja nakon Prvog svjetskog rata obuhvaćala Istru, važno je na početku posvetiti malo pažnje o Istri, prije nego predemo na predmet ovog istraživanja, a to su Rijeka i Sušak.

2.1. Istra

Rat je sve ljude, pa tako i Istrane, Riječane i Sušaćane, dočekaio nespremima. Na samom kraju Prvog svjetskog rata, Istra se našla na velikoj prekretnici. Naime, već pri početku formiranja Države Slovenaca, Hrvata i Srba u hrvatskim dijelovima Istre počela su se formirati narodna vijeća SHS, dok su se u većinski talijanskim područjima počeli formirati odbori javnog spasa (comitato di salute pubblica). Narodna vijeća su se primjerice formirala u Puli, Pazinu i Opatiji. U Puli i sličnim etnički mješovitim sredinama Istre surađivali su članovi narodnih vijeća s odborima javnog spasa te su zajedno formirali pojedine gradske uprave i pokrajinsku

²⁴ Ante Simonić, „Rijeka velikog uzleta : zavodljivost starog i izazov novog“, 409-410., 416-418.; Vinko Antić, *Povijest Rijeke* (Rijeka : Skupština općine Rijeka [etc.], 1988.), 231-235.; Kornelija Ajlec, Peter Nikša, Matija Zorn, „Zapadna jugoslavenska granica u današnjoj Sloveniji od kraja Prvoga do kraja Drugoga svjetskog rata“, *Historijski zbornik GOD. LXXII, br. 1* (Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2019.), 93.; Ante Simonić, „Rijeka novih nadanja : stvaranje poželjne sadašnjosti i okrenutost budućnosti“, *Rijeka vremena, Knj. 3* (Zagreb [etc.] : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti [etc.], 2015.), 38.; Darko Dukovski, *Fašizam u Istri : 1918. - 1943.* (Pula : C.A.S.H., 1998.), 23.; Mate Krizman, *Istra od talijanske okupacije 1918. do Londonskog memoranduma 1954.* (Pazin : Matica hrvatska, Ogranak Pazin, 2018.), 11.; Ivan Pederin, *Jadransko pitanje* (Rijeka : Maveda, 2007.), 301.; Igor Žic, *Kratka povijest grada Rijeke* (Rijeka : Adamić : M-grafika, 2001.), 113.; Mario Jareb, „Pregled političkih zbivanja 1918.-1945.“ *Prijelomna vremena : Hrvatske zemlje nakon 1918.*, ur. Suzana Leček (Zagreb : Matica hrvatska, 2022.), 23.; Marino Manin, „Istra i Hrvatsko primorje u 20. stoljeću“ *Prijelomna vremena : Hrvatske zemlje nakon 1918.*, ur. Suzana Leček (Zagreb : Matica hrvatska, 2022.), 637.

vlast. Unutar Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS formirano je Povjereništvo za Istru, na čijem je čelu bio pulski odvjetnik dr. Matko Laginja. Ratna mornarica, koja je bila pod kontrolom središnje vlade u Beču, od 30. listopada 1918. godine predana je Narodnom vijeću SHS odlukom cara i kralja Karla I. (IV.), dok je civilna vlast predana hrvatsko-talijanskom odboru. Na taj način je austrougarska vlast službeno prestala postojati, dočim se situacija za Istru tek počela komplicirati.²⁵

Ova suradnja i vladavina talijanskoga i hrvatskoga naroda u Istri putem talijansko-hrvatskoga odbora nije bila idilična. Ponegdje se počeo javljati val nasilja i pljački, zbog čega su se morale organizirati narodne straže. Zanimljivo je da je 1. studenoga 1918. godine potopljen brod *Viribus Unitis* te je prilikom toga poginuo kontraadmiral Janko pl. Vuković Podkapelski zajedno s oko 400 mornara. Zbog tog čina je sljedeći dan u grad Pulu došla 79. pukovnija iz Rijeke, popularnog imena *Jelačićevci*. Ipak, važno je naglasiti kako su Talijani i Hrvati imali drugačiju viziju o vlasti nad Istrom. Talijani su htjeli ujedinjenje s Kraljevinom Italijom, dok su Hrvati sanjali više desetljeća o sjedinjenju s ostalim hrvatskim zemljama.²⁶

Pri samom su kraju rata Austro-Ugarska i Italija potpisale primirje 3. studenoga 1918. godine. Potpisivanjem tog primirja, Austro-Ugarska se obvezala povući na predratne granice, pa i dublje unutar austrougarskoga područja. To je podrazumijevalo povlačenje iz Južnog Tirola, dijela zapadne Koruške, Austrijskog primorja, što uključuje Goricu, Gradišku, Trst i Istru te iz Dalmacije. Nakon sklapanja primirja, iz Mletaka je krenula divizija pomorskih snaga *Cagni* u smjeru Pule. Dana 5. studenog 1918. godine u Puli, i prethodno u Fažani, iskrcale su se talijanske vojno-pomorske snage, kao predstavnici sila Antante. Narodno vijeće SHS u Zagrebu nije znalo kako reagirati na ovakav razvoj situacije. Dolaskom talijanske okupacijske vojske u Istru, uvedena je vojna uprava pod kontrolom talijanskog admirala Umberta Cagnija. Okupacijsku je vlast admiral Cagni predstavio kao savezničku, a ne kao talijansku okupaciju te se u početku ponašao dobronamjerno prema pučanstvu. Takvo stanje nije dugo potrajalo, budući da su istarski odbori Narodnog vijeća SHS ubrzo bili raspušteni, a njihovu su vlast preuzeli talijanski vojni zapovjednici. Miješane talijansko-hrvatske općinske skupštine su djelovale do druge polovice studenog 1918. godine, otkad su u svim skupštinama ostali samo

²⁵ Darko Dukovski, „Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća : (1918.-1947.)“, *Hrvatska povijest u 20. stoljeću*, Sv. 3 (Zagreb : Leykam international, 2010-), 16.; Darko Dukovski, *Fašizam u Istri : 1918.-1943.* (Pula : C.A.S.H., 1998.), 23.; Herman Buršić, *Od ropstva do slobode : Istra : 1918-1945. : male bilješke o velikom putu* (Pula : Histria Croatica C.A.S.H., 2011.), 9-13.

²⁶ Dukovski, „Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća : (1918.-1947.)“, 16-17.; Herman Buršić, *Od ropstva do slobode : Istra : 1918-1945.*, 9-13.

etnički Talijani. Etnička čistka bila je provedena ne samo u upravi, nego i u drugim područjima civilne vlasti, poput sudstva i prosvjete.²⁷

Nova talijanska okupacijska vlast preuzela je austrijsku upravnu i teritorijalnu podjelu. Sjedište istarske pokrajinske uprave bilo je smješteno u Poreču, dok je guvernerovo sjedište bilo u Trstu. Grad Trst, kao glavni grad nekadašnjeg Austrijskog primorja, postao je sjedištem Julijske krajine ili Julijske Venecije (Venezia Giulia). Sama Istra naslijedila je gotovo u cijelosti predratnu podjelu na šest kotarskih kapetanata koji su postali politički kotari (mandamento politico). Ti politički kotari imali su sjedišta u Kopru, Malom Lošinju, Pazinu, Poreču, Puli i Volosko-Opatiji, a vodili su ih civilni povjerenici (commissario civile). Općine su vodili načelnici (sindaco) zajedno sa savjetodavnim odborom (giunta consultativa). Namjere Kraljevine Italije bile su najočitije u trenutku kada je talijanska vlada osnovala 19. siječnja 1919. godine *Ministarstvo za zemlje oslobođene od neprijatelja* (Ministero per le terre liberate dal nemico) te kada je pri predsjedništvu talijanske vlade osnovan *Središnji ured za nove provincije Kraljevine* (Ufficio Centrale per le nuove provincie del Regno) 4. srpnja 1919. godine. Time je ovaj ured preuzeo civilnu vlast od Vrhovnog vojnog zapovjedništva preko civilnih generalnih povjerenika (commissario generale civile).²⁸

Talijanska okupacija Istre potvrđena je Rapallskim ugovorom od 12. studenoga 1920., dok je Italija okupirane zemlje politički anektirala i inkorporirala Zakonom o aneksiji od 19. prosinca 1920. godine. Ratno stanje u novostečenim područjima ukinuto je tek dekretom od 24. veljače 1921. godine. Ubrzo je talijanska vlada krenula s izjednačavanjem zakonodavstva i političke uprave s onom u Italiji kako bi se onemogućilo autonomaštvo. Zakonom od 17. listopada 1922. uredila se nova podjela nadležnosti između viših i nižih državnih vlasti. Talijanska vlada ustanovila je prefekture (prefettura), koje su zamijenile civilna generalna povjereništva, dok su potprefekti okruga (sottoprefetto) zamijenili civilne povjerenike političkih kotara. Okruzi su ostali gotovo isti kao i prijašnji politički kotari. Tek je aneksijom

²⁷ Dukovski, „Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća : (1918.-1947.)“, 18-19.; Darko Dukovski, *Fašizam u Istri : 1918.-1943.*, 23.; Herman Buršić, *Od ropstva do slobode : Istra : 1918.-1945.*, 9-13.; Mate Krizman, *Istra od talijanske okupacije 1918. do Londonskog memoranduma 1954.*, 13.; Marino Manin, „Istra i Hrvatsko primorje u 20. stoljeću“, 638.

²⁸ Dukovski, „Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća : (1918.-1947.)“, 19-20.; Darko Dukovski, *Fašizam u Istri : 1918.-1943.*, 23-24.; Marino Manin, „Istra i Hrvatsko primorje u 20. stoljeću“, 638-639.; „Ministero delle terre liberate dal Nemico (1918-1924)“, Archivio centrale dello Stato, <https://search.acs.beniculturali.it/OpacACS/guida/IT-ACS-AS0001-0002751/>, pristup ostvaren 22. svibnja 2021.; „Decreto luogotenenziale n. 1081 di istituzione dell'Ufficio centrale per le Nuove Province del Regno presso la Presidenza del Consiglio dei ministri“, Archivio di Stato di Trieste, <https://archiviodistatotrieste.it/doc-mos/decreto-luogotenenziale-n-1081-di-istituzione-dellufficio-centrale-per-le-nuove-province-del-regno-presso-la-presidenza-del-consiglio-dei-ministri/>, pristup ostvaren 22. svibnja 2021.

Rijeke 1924. godine okrug Volosko-Opatija prešla u novoosnovanu *Provinciju Kvarner* (Provincia del Carnaro) ili *Provinciju Rijeka* (Provincia di Fiume). Markgrofovija Istra je unutar Kraljevine Italije postala *Provincijom Istra* (Provincia dell'Istria) ili *Provincijom Pula* (Provincia di Pola) na čelu s prefektom. Glavni grad Istre preselio se iz Poreča u Pulu. Sami okruzi bili su podijeljeni na sudske kotare (distretti), a sudski kotari na općine.²⁹

2.2. Rijeka i Sušak (1918.-1920.)

Opće posljedice Prvog svjetskog rata osjetile su se i u Rijeci. Mnogo je Riječana poginulo tijekom Prvog svjetskog rata na raznim bojištima Monarhije, dok je u samom gradu zavladao siromaštvo kao što je bio slučaj i u ostatku Europe. Grad je bio prvenstveno pogođen smanjenom gospodarskom i pomorskom aktivnošću. Mnogi radnici bili su otpušteni u vremenu opće nesigurnosti na početku rata. Luka je, pored ograničene pomorske aktivnosti na istočnoj obali Jadrana, bila podređena vojnim potrebama. Brodarskim pomorskim poduzećima bio je oduzet određeni broj parobroda, dok je rafinerija radila u ograničenim uvjetima bez dovoljne količine nafte za preradu. Dok su velika poduzeća preživljavala, mala su nerijetko propadala i išla u stečaj.³⁰

Loši uvjeti života rezultirali su povećanim nezadovoljstvom u pučanstvu koje se nastojalo suzbiti zabranom štrajkova kako u Rijeci, tako i u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji dok su radničke organizacije bile raspuštene. Radnici koji su ostali bez posla često su bili mobilizirani. Glad je rasla u gradu i okolici s vremenom, čime se situacija sve više pogoršavala. Dezerteri i dio gladnog puka se organizirao u *Zeleni kadar*. Nezadovoljstvo je buknuo u listopadu 1918. godine kada su mase ljudi izašle prosvjedovati ispred zgrada gradske i državne vlasti te gospodarskih objekata. Narod su podržali već spomenuti pripadnici 79. pješačke pukovnije tzv. *Jelačićevci* koji su bili smješteni u gradu. Rijeka je dočekala kraj rata u

²⁹ Dukovski, „Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća : (1918.-1947.)“, 20.; Darko Dukovski, *Fašizam u Istri : 1918.-1943.*, 24-25.; Kornelija Ajlec, Peter Nikša, Matija Zorn, „Zapadna jugoslavenska granica u današnjoj Sloveniji od kraja Prvoga do kraja Drugoga svjetskog rata“, *Historijski zbornik* GOD. LXXII, br. 1 (Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2019.), 92., 94.; Darko Dukovski, *Fašizam u Istri : 1918. - 1943.* (Pula : C.A.S.H., 1998.), 24.; Ivo Perić, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji : kronika važnijih zbivanja* (Zagreb : Dom i svijet, 2006.), 68.; Stipan Trogrlić, *Katolička crkva u Istri između otpora i potpore talijanskoj vlasti u Istri : 1918.-1943.* (Pazin : Državni arhiv : Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", 2019.), 95.; Željko Bartulović, „Sušak – Talijanska uprava i iredentizam : 1918.-1943.“, *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata : (1918. - 1943) : zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*, ur. Marino Manin (Zagreb : Hrvatski institut za povijest : Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001.), 209-212.

³⁰ Antić, 281.

neizvjesnosti koja je praktički potrajala sve do kraja II. svjetskog rata kada će biti riješena sudbina i pripadnost grada Rijeke.³¹

Riječko pučanstvo je na kraju rata bilo vrlo podijeljeno u skladu s etničkom podjelom na Talijane i Hrvate u gradu. Hrvati su stremili ujedinjenju s ostalim hrvatskim zemljama, dok su Talijani htjeli pravo samoopredjeljenja za grad Rijeku. Takav stav o važnosti riječke pripadnosti istaknuo je i riječki mađaronski zastupnik Andrea Ossoinack na sjednici zajedničkog Ugarsko-hrvatskog državnog sabora u Budimpešti, pozivajući se na 14 točaka predsjednika SAD-a Woodrowa Wilsona.³²

Na samom kraju rata Austro-Ugarska se počela raspadati, što je imalo dalekosežne posljedice. Sva bojišta su probijena, uključujući Talijansko bojište na kojem je presudnu ulogu imao austrougarski feldmaršal Svetozar barun Borojević od Bojne. Dana 29. listopada 1918. Hrvatski državni sabor je na temelju narodnog samoopredjeljenja donio odluku da raskida sve državno-pravne veze s Kraljevinom Ugarskom i Carevinom Austrijom, proglašava ništetnom Ugarsko-hrvatsku nagodbu te da Dalmacija, Hrvatska i Slavonija s Rijekom ulaze u Državu Slovenaca, Hrvata i Srba (SHS). Tog je popodneva upravu u Rijeci preuzeo veliki župan modruško-riječki Rikard Lenac u ime Države SHS od dotadašnjeg riječkog guvernera Zoltána Jekelfalussyja.³³

Nekim riječkim Talijanima nije se svidio ovakav razvoj situacije pa su već sljedeći dan, 30. listopada 1918. godine, organizirali Talijansko narodno vijeće u Rijeci. Težnja Talijanskog narodnog vijeća bila je da Rijeka pripadne Kraljevini Italiji nakon talijanske pobjede u ratu (pogledaj sliku 2.). Ipak, nisu svi Talijani bili za pripojenje Rijeke Italiji. Kod dijela talijanskog, a posebice hrvatskog stanovništva postojala je alternativa pripojenju Italiji kroz autonomašku politiku. Takva politika imala je težnju za stvaranjem posebne riječke države koja ne bi pripala ni Italiji ni Hrvatskoj, odnosno Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.³⁴

Italija nije sjedila prekriženih ruku i već je 4. studenoga ušla s vojskom u Rijeku prikazujući taj čin kao ulazak savezničke vojske. Za kratko vrijeme reagirala je i Kraljevina Srbija ulaskom srbijanske vojske u grad. Prisutnost srbijanske vojske u Rijeci nije dugo

³¹ Antić, 282.; Željko Bartulović, *Sušak : 1919.-1947. : državnopravni položaj grada* (Rijeka : Pravni fakultet Sveučilišta [etc.], 2004.), 41.; Željko Bartulović, *Sušak : 1919.-1947. : državnopravni položaj grada* (Rijeka : Pravni fakultet Sveučilišta [etc.], 2004), 39.

³² Antić, 284.; Željko Bartulović, *Sušak : 1919.-1947.*, 40., 42-43.

³³ Antić, 285.; Željko Bartulović, *Sušak : 1919.-1947.*, 42-43.

³⁴ Antić, 285-286.; Željko Bartulović, *Sušak : 1919.-1947.*, 44.; Marino Manin, „Istra i Hrvatsko primorje u 20. stoljeću“, 639-640.

potrajala. Nakon njihovog povlačenja talijanska vojska napravila je korak dalje i zauzela Sušak s okolicom u razdoblju od 17. do 20. studenoga 1918. zajedno s britanskim i francuskim postrojbama. Tijekom tog razdoblja Sušak je pretrpio pljačkaško i razbojničko ponašanje talijanskih regularnih, ali i novoosnovanih paravojnih snaga. Iako je talijanska vojska držala u okupaciji oba grada, granica je ipak uspostavljena na Rječini.³⁵

Rijeka je nedugo nakon toga postala važan predmet spora između Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) i Kraljevine Italije na Međunarodnoj mirovnoj konferenciji u Parizu. Pregovarači iz Kraljevine Italije bili su nepopustljivi glede pripadnosti Rijeke. Saveznici su zahtijevali od Italije da smanji vojnu prisutnost u Rijeci što je Italija prihvatila, ali djelovanje je prepušteno paravojnim nacionalističkim te proto-fašističkim formacijama. Najpoznatije takve organizacije bile su „Riječka legija“ pod vodstvom Giovannija Host-Venturija te arditsko-legionarski odredi pod vodstvom Gabrielea D'Annunzija koji su bili prisutni u Rijeci od 12. rujna 1919. do siječnja 1921. godine.³⁶

Tijekom D'Annunzijevo boravka u Rijeci on je ubrzo postao važan politički faktor za grad. Kako bi ojačao svoju poziciju u gradu, organizirao je i lažirao izbore. Njegov je režim obilježen bezakonjem s puno nasilja. Svoju je vlast namjeravao proširiti i na ostala područja, prije svega na Sušak, ali i na otok Krk. U Sušaku su njegovi odredi uništavali izloge i natpise na hrvatskom jeziku. Naime, u slučaju protivljenja D'Annunzijevoj vlasti svi su snosili posljedice čak i obični građani, sindikalisti i štrajkaši.³⁷

U drugoj su polovici 1920. godine Kraljevine Italija i SHS pregovarale u Rapallu. Pregovore su u ime Kraljevine SHS vodili tadašnji predsjednik Vlade Kraljevine SHS i član Narodne radikalne stranke Milenko Vesnić, tadašnji ministar vanjskih poslova KSHS dr. Ante Trumbić i ministar financija KSHS Kosta Stojanović. Talijansku su stranu predstavljali predsjednik Ministarskog vijeća Kraljevine Italije vitez Giovanni Giolitti, ministar vanjskih poslova grof Carlo Sforza te ministar rata Ivanoe Bonomi. Rapallski ugovor potpisan je 12. studenoga 1920. godine (pogledaj sliku 3.). Kraljevina SHS je pristala u Rapallskom ugovoru da se čitavo prijeratno Austrijsko primorje i dijelovi prijeratne Vojvodine Kranjske s okolicom Postojne, Zadar, otoci Cres i Lošinj, Lastovo i Palagruža pripoje Kraljevini Italiji. Kraljevine Italija i SHS obvezale su se ugovorom priznati neovisnu Slobodnu Državu Rijeka (pogledaj

³⁵ Antić, 286.; Marino Manin, „Istra i Hrvatsko primorje u 20. stoljeću“, 639-640.

³⁶ Antić, 286-288.; Željko Bartulović, *Sušak : 1919.-1947.*, 48.; Herman Buršić, *Od ropstva do slobode : Istra : 1918-1945.*, 9-13.; Marino Manin, „Istra i Hrvatsko primorje u 20. stoljeću“, 640.

³⁷ Antić, 288-289.

sliku 4.) koju je činio bivši Grad i kotar Rijeka (Corpus Separatum) i koridor kod Srdoča prema Italiji, čije je područje nekada pripadalo Markgrofoviji Istri. Ugovor je također sadržavao odredbe o gospodarskim i financijskim odnosima između dvije države. Prema ugovoru su Talijani, koji su po ugovoru trebali živjeti unutar granica Kraljevine SHS, imali pravo optirati za talijansko državljanstvo u roku od godine dana.³⁸

Potpisivanje Rapallskog ugovora trebalo je označiti kraj D'Annunzijeve vladavine. D'Annunzio je pružio otpor rezultatima ugovora, stoga je talijanska vojska morala intervenirati 21. prosinca 1920. godine. Intervenciji se suprotstavio D'Annunzio raznim terorističkim akcijama, u kojima je stradala ponajviše prometna infrastruktura. Kao primjer D'Annunzijeve terorističke akcije možemo navesti rušenje mosta koji je povezivao Rijeku i Sušak i željezničkog mosta nad Rječinom koji je povezivao željezničkom prugom Rijeku i Zagreb te mostove na Brajdici i Delti. Zanimljivo je istaknuti da su borbe između talijanske vojske i D'Annunzijeve legionara dobile naziv „Krvavi Božić“ s obzirom na to da se sukob odvijao u razdoblju od 24. do 30. prosinca 1920. godine (pogledaj slike 5. i 6.). Na kraju je D'Annunzio prihvatio primirje te je Rijeku napustio s opljačkanim plijenom u siječnju 1921. godine kada počinju ponešto bolja vremena za Rijeku.³⁹

2.3. Status Rijeke i Sušaka nakon 1920. godine

Nakon D'Annunzijeve kratkotrajne represivne vladavine, Rijeka je mogla privremeno odahnuti, razvijajući svoju gradsku demokraciju. U tom razdoblju utjecajna je postala Autonomaška stranka i njezin predsjednik Ricardo Zanella. Politika Autonomaške stranke se naslanjala na predratno razdoblje, ali u promijenjenim uvjetima. Potporu toj stranci pružali su imućni građani Rijeke te Hrvati i anacionalni Talijani. Nova država trebala je novi ustav, stoga je Zanella organizirao izbore za Ustavotvornu skupštinu 24. travnja 1921. godine. Na tim izborima su se sukobile dvije stranke. Jedna je već gore spomenuta Autonomaška stranka s programom očuvanja slobode grada Rijeke u novim uvjetima, a na drugoj strani se nalazio Nacionalni blok, kojeg je činila koalicija Fašističke, Liberalne i Demokratske stranke s programom da Rijeka mora pripasti Kraljevini Italiji.⁴⁰

³⁸ Antić, 289.; Željko Bartulović, *Sušak : 1919.-1947.*, 49.; Darko Dukovski, *Fašizam u Istri : 1918. - 1943.*, 24.; Ivo Perić, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, 68.; <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19201112-1.pdf> (pogledano 14. svibnja 2021.)

³⁹ Antić, 289-290.; Bartulović, *Sušak : 1919.-1947.*, 49, 56-61.; Ivo Perić, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, 68.

⁴⁰ Antić, 290.; Ivo Perić, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji : kronika važnijih zbivanja*, 107.

Tablica 1. Izbori za Ustavotvornu skupštinu Slobodnoga Grada Rijeke ⁴¹		
	Autonomaška stranka	Nacionalni blok
Broj zastupnika	57/78 (73%)	21/78 (27%)

Izvor tablice 1.: Vinko Antić, *Povijest Rijeke* (Rijeka : Skupština općine Rijeka [etc.], 1988.), 290.

U listopadu 1921. godine formirana je autonomistička vlada Ricarda Zanelle, čija je vlada naišla na nove zapreke. Fašisti se, naime, nisu mogli pomiriti sa Zanellinom umjerenom politikom, dok je talijanska vlada provodila gospodarsku blokadu grada. U ovakvim nemogućim uvjetima, vlada Ricarda Zanelle nije dugo potrajala jer su fašisti već 3. ožujka 1922. godine izvršili puč, zbog kojeg je Zanella morao izbjeći u Kraljevicu, na području Kraljevine SHS.⁴²

Vlast u Italiji predana je Mussoliniju krajem 1922. godine, nakon uspješno provedenoga Marša na Rim. Nedugo zatim ponovno je u središte zbivanja došla Rijeka i revizija Rapallskih ugovora. Vlast u samoj Rijeci je od 15. rujna 1923. godine preuzela u potpunosti talijanska vojska. Naposljetku je potpisan Rimski ugovor 27. siječnja 1924, čime je privremeno riješeno Riječko pitanje na dulje vrijeme. Kraljevina Italija i Kraljevina SHS su se dogovorile da će Rijeka biti anektirana Italiji, dok će Kraljevina SHS dobiti dijelove riječke luke, tzv. *Luka Baroš* i dio riječkog predgrađa: Zamet i Rubeši. Ugovor su potpisali tadašnji predsjednik Ministarskog vijeća Kraljevine SHS Nikola Pašić, ministar vanjskih poslova Kraljevine SHS Momčilo Ninčić i tadašnji predsjednik Ministarskog vijeća Kraljevine Italije Benito Mussolini (pogledaj sliku 7.). Nakon talijanskog anektiranja Rijeke (pogledaj sliku 8.), talijanska vojska konačno se povukla iz Sušaka 24. veljače 1924. godine, dok je Rijeka, kao nekad dugogodišnji jadranski i mediteranski trgovački div, postao periferni grad Kraljevine Italije koji neće činiti više nikakvu konkurenciju već ionako oslabljenom Trstu. Nakon talijanske aneksije, Rijeku je posjetio kralj Viktor Emanuel III. te je prilikom njegovog dolaska njemu u čast podignut slavluk.⁴³

⁴¹ Antić, 290.

⁴² Antić, 290-291.; Bartulović, *Sušak : 1919.-1947.*, 49.

⁴³ Antić, 291-292.; Željko Bartulović, *Sušak : 1919.-1947.*, 50, 61-65.; Hrvoje Mezulić, *O talijanskoj upravi u Istri i Dalmaciji : 1918.-1943. : nasilno potalijančivanje, prezimena, imena i mjesta* (Zagreb : Dom i svijet, 2005.), 19.; Ivo Perić, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, 109.; Marino Manin, „Istra i Hrvatsko primorje u 20. stoljeću“, 640.; „Italy and Kingdom of the Serbs - Agreements, signed at Rome, January 27, 1924“, WorldLii, <http://www.worldlii.org/int/other/LNTSer/1924/56.html>, pristup ostvaren 14. svibnja 2021.

Nakon stabilizacije granice između Kraljevine Italije i Jugoslavije 1924. godine, došlo je do nove upravne podjele na području Hrvatskog primorja i šire okolice. Na području Italije osnovana je pokrajina *Julijska krajina* ili *Julijska Venecija* (Venezia Giulia). Podjela Julijske Venecije (pogledaj sliku 9.) iskristalizirala se do 1927. godine te je bila podijeljena na *Provinciju Gorica* (Provincia di Gorizia), *Provinciju Trst* (Provincia di Trieste), *Provinciju Pula* ili *Istra* (Provincia di Pola ili Provincia dell'Istria), *Provinciju Rijeku* ili *Kvarner* (Provincia di Fiume ili Provincia del Carnaro) te *Provinciju Zadar* (Provincia di Zara), kao talijansku enklavu u Dalmaciji koja okuplja grad Zadar te otoke Lastovo i Palagružu. Sama Provincija Rijeka dijelila se na tri kotara: Ilirska Bistrica, Rijeka i Volosko-Opatija. Za razliku od ostalih kotara, kotar Rijeka je obuhvaćao samo jednu istoimenu općinu.⁴⁴ Ostatak Hrvatskog primorja sa Sušakom do lijeve obale Rječine i Mrtvog kanala i lukom Baroš bio je pod upravom Kraljevine SHS. Kraljevini SHS bila je priznata vlast Rimskim sporazumom nad Deltom i lukom Baroš u zamjenu za prihvaćanje talijanskog suvereniteta nad Rijekom.⁴⁵

Kraljevina SHS dobila je novi ustav na Vidovdan 28. lipnja 1921. godine. Ustav je predviđao novu podjelu države na oblasti. Na jugoslavenskoj strani se prijeratna Modruško-riječka županija rasformirala 1922. godine i njezino područje je pripojeno novostvorenoj Primorsko-krajiškoj oblasti koja je postojala sve do 1929. godine. Promijenjeni su nazivi institucija na nižoj lokalnoj razini. Navedene promjene vidljive su na primjerima kada su kotari i kr. kotarske oblasti postali službeno srezovi i sreska načelstva, dok su općine i obćine postale opštine u skladu s nazivima koji su vrijedili na srpskom jeziku. Godine 1929. kralj Aleksandar I. Karađorđević stavio je Vidovdanski ustav izvan snage, promijenio je naziv države u *Kraljevina Jugoslavija* te je promijenio njezinu unutrašnju upravnu podjelu. Jugoslavenski dio Hrvatskog primorja potpao je potom pod Savsku banovinu, dok je Kastav potpao pod Dravsku banovinu do 1931. godine kada je i Kastav priključen Savskoj banovini. Nakon što je postignut sporazum Cvetković-Maček 1939. godine, ovo je područje došlo pod upravu Banovine Hrvatske.⁴⁶

⁴⁴ „Julijska krajina“, Hrvatska enciklopedija, pogledano 26. svibnja 2021., <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=29495>; Darko Dukovski, *Fašizam u Istri : 1918. - 1943.*, 24-25.

⁴⁵ Željko Bartulović, *Sušak : 1919.-1947.*, 61-65.

⁴⁶ Antić, 292.; „Modruško-riječka županija“, Hrvatski državni arhiv, http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_1404, pristup ostvaren 26. svibnja 2021.

2.4. Vanjski odnosi Kraljevine Italije i Jugoslavije

Odnosi Kraljevine Italije i Kraljevine Jugoslavije nikada nisu istinski bili dobri. Za takvo stanje nije bila odgovorna Jugoslavija, budući da su se i kralj Aleksandar I. Karađorđević i knez-namjesnik Pavle trudili stvoriti i održati dobre, srdačne i uzajamne odnose s Italijom. Nakon što su Rimski ugovori iz 1924. godine istekli krajem 20-ih godina, kralj Aleksandar i jugoslavenske vlade bile su zainteresirane za njihovu obnovu, no fašističkoj vladi u Rimu s Benitom Mussolinijem na čelu to nije bilo u interesu. Italiji se nisu sviđjeli bliski odnosi Francuske i Jugoslavije. Talijanska vanjska politika pod fašističkom kontrolom nastavila je voditi politiku ekspanzionizma s ciljem širenja svog teritorija ili utjecaja na prostoru Balkana i Afrike. Takvu politiku nisu predvodili samo fašistički diplomati, nego i oni karijerni diplomati iz liberalnog razdoblja vlasti u Italiji. Mussolini se početkom tridesetih godina odlučio za izgradnju novih vojnih utvrđenja na granici s Jugoslavijom te je odlučio podržati Ustaški pokret, tada u začetku, u ilegalnim i terorističkim djelovanjima protiv Jugoslavije, poput Velebitskog ustanka 1932. i neuspjelog atentata na kralja Aleksandra I. 1933. u Zagrebu. Nakon uspješno izvedenog atentata na kralja Aleksandra I. i francuskog ministra vanjskih poslova Louisa Barthoua u Marseilleu 1934. godine, talijanska je politika morala ići u promjenu odnosa prema Jugoslaviji. Budući da je bilo jasno da je upravo Italija podržavala one koji su bili suodgovorni za atentat u Marseilleu, Italija je odlučila djelomično poboljšati odnose s Francuskom i Jugoslavijom. Ustaše su jedno vrijeme bile pritvorene, a nova je vlast s knezom-namjesnikom Pavlom i novim predsjednikom Ministarskog vijeća Milanom Stojadinovićem pokušala iskoristiti međunarodnu situaciju i približiti se Italiji. Za vrijeme Vlade Milana Stojadinovića Kraljevina Jugoslavija ekonomski se sve više vezuje za Njemačku, a u političkom smislu udaljava od svojih dosadašnjih saveznika u Maloj Antanti i, posebice, Francuske. Njemačka, u kojoj su nacionalsocijalisti na vlasti od 1933. godine, bila je zadovoljna s razvojem jugoslavenske vanjske politike te je imala interes u očuvanju cjelovitosti Jugoslavije. Nacionalistički vođe Njemačke i Italije vremenom su uspostavili međusobno savezništvo te uskladili svoje interese. Dok je nacionalsocijalizam svoje snage mobilizirao nezadovoljstvom Versailleskim ugovorom, koji su dobrim dijelom smatrani uzrokom katastrofalnog stanja u zemlji, te rasne teorije o nadmoćnosti arijevske rase, fašizam je nastojao povratiti i oživotvoriti sjećanje na antički Rim, odnosno uspostaviti talijansku prevlast na Sredozemlju. Njemačka je Italiji prepustila Sredozemlje uz napomenu da je Berlin zainteresiran za očuvanje i cjelovitost Jugoslavije. Isto je tako Njemačka zahtijevala od Rima i tadašnjeg talijanskog ministra vanjskih poslova grofa Galeazza Ciana da sklopi sporazum sa službenim Beogradom. Do tih je

pregovora konačno došlo početkom 1937. godine. Jugoslavija je tada bila zainteresirana za rješavanje osam pitanja, među kojima su najvažnija bila: politički ugovor između Italije i Jugoslavije, pitanje terorizma i ustaške emigracije, pozicija i prava južnoslavenske manjine u Italiji, prava talijanske manjine u Jugoslaviji i pitanje statusa Albanije, na koju se Italija imala ambiciju proširiti. Nakon što su se usuglasili na gotovo svim poljima, talijanski ministar vanjskih poslova Ciano i predsjednik jugoslavenske vlade Stojadinović potpisali su u Beogradu sporazum 25. ožujka 1937. godine. Potpisivanjem sporazuma bili su poboljšani odnosi Italije i Jugoslavije. Stojadinović je bio predan jačanju saveza s Njemačkom i Italijom, s kojom je počeo razmatrati i podjelu Albanije između Italije i Jugoslavije. Takav razvoj događaja počeo je smetati vlastima u Velikoj Britaniji. Nakon što su to vlasti u Londonu napomenule knezu Pavlu te zbog zaoštavanja situacije u Srednjoj Europi širenjem Njemačke i nemogućnost jugoslavenskog predsjednika Vlade u rješavanju hrvatskog pitanja, Stojadinović je izgubio Pavlovo povjerenje te je podnio ostavku. Stojadinovićeva smjena unijela je trajno nepovjerenje talijanskih vlasti koje su ponovno aktivirale djelovanje ustaške emigracije. Njemačka pobjeda u zapadnoj Europi postavila je pitanje jugoslavenskog ulaska u Trojni pakt, tj. savez s Njemačkom i Italijom. Jugoslavenski ulazak u Trojni pakt 25. ožujka te vojni puč 27. ožujka odredili su sudbinu Jugoslavije. Konačno, Sile Osovine izvršile su invaziju na Jugoslaviju 6. travnja 1941. godine. U desetodnevnom sukobu Jugoslavija je poražena te je vlast nad njezinim teritorijem podijeljena.⁴⁷

Odnosi između Italije i Jugoslavije mogli su se vidjeti ne samo na diplomatskom planu i međunarodnim odnosima, nego i u novinskim člancima te propagandi o kojima su obavještavale jugoslavenske institucije na području Hrvatskog primorja središnju vladu u Beogradu. Ljudi su u međuratnom razdoblju najčešće vijesti čitali iz novina. Budući da si mnogi novine nisu mogli priuštiti, narod se često informirao putem glasina. Među ljudima su se često širile razne senzacionalističke glasine zbog manjka informacija i neizvjesnog stanja u zemlji. Prvenstveno se to ticalo odnosa Jugoslavije s Italijom i Mađarskom. Također, često su se mogle čuti defetističke glasine da će Italija zajedno s Mađarima zauzeti svoja tražena područja te kako će u budućem ratu koristiti otrovne plinove koje će zrakoplovstvo bacati iz zraka. Među

⁴⁷ Bogdan Krizman, „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918-1941)“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 7 No. 1 (Zagreb : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1975.), 38-96.; James J. Sadkovich, *Italija i ustaše 1927.-1937.* (Zagreb : Golden marketing - Tehnička knjiga, 2010.), 48-56.; Herman Buršić, *Od ropstva do slobode : Istra : 1918-1945.*, 109.; Dr. Milica Kacin Wohinz, „Jugoslavensko-talijanski odnosi i slovensko-hrvatska manjina u Italija između ratova“, U: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata : (1918. - 1943) : zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*, ur. Marino Manin (Zagreb : Hrvatski institut za povijest : Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001.), 71-93.

glasinama se često moglo čuti da su ta područja premrežena talijanskim agentima. Jugoslavenske vlasti u Beogradu bile su svjesne takvih glasina i poduzimale su određene protumjere.⁴⁸

2.5. Društveno-politička situacija

Nakon kratkog razdoblja demokratskog života Istre u Kraljevini Italiji, Italiju je kao i Istru, tijekom 1922. godine, pogodio val fašizma. Naime, nakon Marša na Rim i Mussolinijevog dolaska na vlast u Italiji dolazi i do promjena u Istri. Tako su 28. listopada 1922. godine, fašisti, pod vodstvom Luigija Bilucaglie, preuzeli vlast u svim važnijim mjestima u Istri. Fašističke paramilitarne formacije su po preuzimanju vlasti u Italiji bile formalno legalizirane osnivanjem *Dragovoljačke milicije za nacionalnu sigurnost* (Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale). U Istri je 1. veljače 1923. godine osnovana 60. legija MVSN „Istra“ (*60. Legione MVSN 'Istria'*) koja je u svom sastavu imala otprilike 2000 crnih košulja.⁴⁹

Demokracija u Italiji nije bila odmah ukinuta, ali je promijenjen izborni zakon koji je trebao osigurati prevlast Fašističke nacionalne stranke u Italiji. U Istri je glavnu prijetnju Fašističkoj nacionalnoj stranci predstavljala Hrvatsko-slovenska narodna stranka. Fašisti su napravili dobru pripremu za izbore, a na sam dan izbora kršili su građanske i izborne slobode te je Nacionalna lista, koju je okupila Fašistička nacionalna stranka, osvojila većinu glasova.⁵⁰

Tablica 2. Izbori u Istri za Talijanski parlament 1924. godine⁵¹

Ukupni broj birača	Broj izašlih birača	Birači Nacionalne liste
97.512	69.062 (70,8%)	51.580 (74,7%)

Izvor tablice 2.: Darko Dukovski, „Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća : (1918.-1947.)“, *Hrvatska povijest u 20. stoljeću, Sv. 3* (Zagreb : Leykam international, 2010-), 32.

Kad su fašisti pobijedili na izborima 1924. godine, radikalni fašisti izvršili su atentat nad socijalistom Giacomom Matteottijem. Budući da je revolucionarno krilo Fašističke nacionalne stranke bilo izvan kontrole, Mussolini je krenuo s preuzimanjem potpune kontrole nad strankom. Kako bi stavio čitavu stranku pod svoju kontrolu, Mussolini je uveo novi

⁴⁸ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Madjarski i italijanski agenti razaslani po Jugoslaviji-provera.“, 2. studenog 1933.

⁴⁹ Dukovski, „Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća : (1918.-1947.)“, 29-31.

⁵⁰ Isto, 31-32.

⁵¹ Isto, 32.

stranački statut 1926. godine čime je centralizirana moć odlučivanja u stranci oduzimajući time autonomiju pokrajinskih i lokalnih fašističkih organizacija. Iste godine proveden je prijelaz iz demokracije i parlamentarizma u diktaturu. Fašizam u Istri imao je u početku poljuljanu potporu zbog toga što nova vlast nije dala dobar odgovor na problem istarskog gospodarstva, ali i zbog naznaka kolonijalnoga odnosa središnje vlasti u Rimu prema Istri.⁵²

Istra i Rijeka su potkraj dvadesetih godina XX. stoljeća ušle u završnu fazu oblikovanja fašističkog načina upravljanja i društveno-političkog uređenja. Dominacija Fašističke nacionalne stranke potvrđena je na izborima koji su bili provedeni 1929. godine po kojem je bio biran parlament po fašističkom korporativističkom modelu. Zastupnici su bili određivani od strane Velikoga fašističkoga vijeća, a na prijedlog raznih fašističkih organizacija. Istra je u vrijeme izbora bila organizirana u pet izbornih kotara: Kopar, Lošinj, Pazin, Poreč i Pula. Na izborima je premoćno pobijedila državna fašistička lista, koja je bila i jedina na izborima.⁵³

Tablica 3. Izbori u Istri za Talijanski parlament 1929. godine ⁵⁴		
Ukupni broj birača	Broj izašlih birača	Birači Fašističke liste
73.914	64.757 (87,6 %)	64.475 (99,6%)

Izvor tablice 3.: Darko Dukovski, „Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća : (1918.-1947.)“, *Hrvatska povijest u 20. stoljeću, Sv. 3* (Zagreb : Leykam international, 2010-), 40; Darko Dukovski, *Fašizam u Istri : 1918. - 1943.* (Pula : C.A.S.H., 1998.),197.

Osnovane su brojne fašističke društvene organizacije kao što su: *Dopolavoro* (Poslije posla)⁵⁵, *Opera Nazionale Balilla* (Organizacija talijanske omladine), *Gruppi Universitari fascisti* (Fašističke sveučilišne grupe), *Associazione Nazionale Insegnanti Fascisti* (Nacionalno udruženje fašističkih nastavnika) i ostale. Uza sve to, fašistička vlast nije mnogo unaprijedila gospodarski život i standard Istrana.⁵⁶

Rijeka je nakon 1924. godine postala dijelom Kraljevine Italije i sjedištem novoosnovane *Provincije Kvarner* (Provincia del Carnaro) ili *Provincije Rijeka* (Provincia di Fiume). Fašistička nacionalna stranka u Rijeci razvila se od Riječke dragovoljačke legije

⁵² Isto, 38.

⁵³ Darko Dukovski, „Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća : (1918.-1947.)“, 39-40.; Darko Dukovski, *Fašizam u Istri : 1918.-1943.*, 196-197.

⁵⁴ Darko Dukovski, „Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća : (1918.-1947.)“, 40.; Darko Dukovski, *Fašizam u Istri : 1918.-1943.*, 197.

⁵⁵ Organizacija *Dopolavoro* bavila se aktivnostima za radnike u slobodno vrijeme

⁵⁶ Darko Dukovski, „Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća : (1918.-1947.)“, 39.

Giovannija Host-Venturija. Njegova dragovoljačka legija prenamijenjena je u riječku legiju MVSN, dok se fašistička stranka u Rijeci sporije razvijala nego što je to bilo primjerice u Istri. Njezino članstvo je s 1605 članova 1932. godine naraslo na otprilike 10.000 članova 1941. godine što se izravno može objasniti činjenicom da su stranački članovi imali prednost u zaposlenju. U tom su razdoblju važni ljudi za upravljanje Rijekom i njezinom provincijom bili Giovanni Host-Venturi i Riccardo Gigante. Host-Venturi je bio važan čimbenik u vlasti Provincije Kvarner kao zapovjednik riječke fašističke milicije te je, između ostalog, bio čak jedno vrijeme i članom u Vladi Kraljevine Italije kao ministar komunikacija, dok je Riccardo Gigante bio gradonačelnik Rijeke od 1930. godine.⁵⁷ Provincija Kvarner imala je razne prefekte:

Tablica 4. Prefekti Provincije Kvarner ⁵⁸			
Redni broj	Ime prefekta	Početak službe	Kraj službe
1.	Michele Sorge	1924.	1925.
2.	Emanuele Vivorio	1925.	1930.
3.	Antonio de Biase	1930.	1934.
4.	Francesco Turbacco	1934.	1938.
5.	Temistocle Testa	1938.	1943.

Izvor tablice 4.: Darko Dukovski, „Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća : (1918.-1947.)“, *Hrvatska povijest u 20. stoljeću, Sv. 3* (Zagreb : Leykam international, 2010-), 43.

Razlog zašto se fašistička stranka sporo razvijala u Rijeci, može se objasniti time što je Rijeka i riječko gospodarstvo stagniralo i nazadovalo otkad se raspala Austro-Ugarska Monarhija. Riječka luka je pred Drugi svjetski rat bila na 23% prometa kojeg je riječka luka postigla pred Prvi svjetski rat, a fašistička vlast nije učinila ništa da se gospodarsko stanje u Rijeci popravi.⁵⁹

Tijekom fašističke uprave Istrom i Rijekom bila je provođena sustavna diskriminacija talijanskih fašističkih vlasti nad hrvatskim i slovenskim narodom u Julijskoj krajini. Hrvatske i slovenske političke, društvene, kulturne i prosvjetne institucije i organizacije bile su

⁵⁷ Antić, 299.; Darko Dukovski, „Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća : (1918.-1947.)“, 42-43.

⁵⁸ Darko Dukovski, „Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća : (1918.-1947.)“, 43.

⁵⁹ Darko Dukovski, „Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća : (1918.-1947.)“, 43.

zabranjivane. Oko 150 škola na hrvatskom i slovenskom jeziku bile su zabranjivane i prenamjenjivane za nastavu na talijanskom jeziku, dok su mnogi hrvatski i slovenski nastavnici bili otpušteni. Hrvatski i slovenski jezik bio je dozvoljen samo u nižim razredima na nastavi vjeronauka. Rad vjeroučitelja, koji su podučavali na hrvatskom jeziku, bio je dodatno otežan jer su bili nadzirani, a mogli su biti i smijenjeni u slučaju kada bi se otvoreno zauzimali za hrvatske ili jugoslavenske nacionalne interese. Mnogi su hrvatski učenici nastavljali školovanje preko granice u Jugoslaviji. No, i takvu je pojavu talijanska fašistička vlast pokušala zakonom službeno zabraniti 3. prosinca 1928. godine. Hrvatski i slovenski jezik te nacionalnu svijest čuvalo je samo hrvatsko i slovensko svećenstvo, koje je pogotovo nakon potpisivanja Lateranskih ugovora 11. veljače 1929. godine bilo pod pritiskom talijanskih fašističkih vlasti. To se ponajviše ogledalo u činjenici da su u hrvatske župe dolazili talijanski svećenici, župnici i kapelani. Kao što je hrvatski jezik bio zabranjen u školi, tako je bio zabranjen i u tisku do kraja dvadesetih i početkom tridesetih godina XX. stoljeća. Hrvatski ili dvojezični natpisi bili su skidani i mijenjani, a najveću su razinu diskriminacije Hrvati i Slovenci doživljavali od 1927. godine kada su talijanski fašisti započeli s nasilnim mijenjanjem imena i prezimena te samih toponima u Južnom Tirolu i u Julijskoj krajini. Rezultat ovakve politike fašističke vlasti bio je preimenovanje oko 20.000 prezimena do sredine tridesetih godina XX. stoljeća. Fašističke vlasti poduzimale su sve ove mjere kako bi uspješno talijanizirali i fašizirali njemački narod u Južnom Tirolu te hrvatski i slovenski narod u Julijskoj krajini. Cilj toga bio je onemogućavanje bilo kakvih prohrvatskih ili projugoslavenskih aspiracija te antitalijanske i antifašističke propagande. Svi antitalijanski i antifašistički nastrojeni talijanski državljani, a među njima i Hrvati i Slovenci Julijske krajine, bili su podložni represiji na temelju *Zakona o javnoj sigurnosti* i *Zakona o zaštiti države*. Tim zakonima bio je legaliziran fašistički teror i mogućnost osude osobe na temelju insinuacija, bez čvrstih dokaza. Na temelju tih zakona osnovan je *Specijalni sud za zaštitu države* (Tribunale speciale per la difesa dello Stato), pred kojim je osuđeno 106 Istrana svih narodnosti na višegodišnje zatvorske kazne, dok je petorica Istrana osuđena na smrt, od ukupno 9 u čitavoj fašističkoj Italiji. Kako bi vlasti suzbile antifašizam, osnovan je na početku Specijalni inspektorat policije, koji je naposljetku prerastao u instituciju pod nazivom *Ustanova za nadzor i suzbijanje antifašizma* (Opera per la Vigilanza e la Repressione dell'Antifascismo – OVRA). To je bila tajna služba fašističkog režima koja je smaknula ili zatvorila na tisuće, prema fašizmu, nepodobnih ljudi.⁶⁰

⁶⁰ Darko Dukovski, „Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća : (1918.-1947.)“, 45-48.; Marino Manin, „Istra i Hrvatsko primorje u 20. stoljeću“, 643.

Za razliku od Rijeke i Istre koje su gotovo čitavo svoje razdoblje pod Italijom bili ili pod vojnom upravom ili pod fašističkom diktaturom, Sušak (pogledaj sliku 10.) i ostatak Hrvatskog primorja uživali su dulje razdoblje demokracije i višestranačja. Područje kotara Sušak sačinjavale su općine Cernik-Čavle, Dol-Bakarac, Grobnik, Hreljin, Jelenje, Kraljevica i Krasica, a koje su okruživale gradove Bakar i Sušak. Glavna politička preokupacija Primoraca bila je biranje između monarhije ili republike, centralizma ili federalizma, projugoslavenske ili prohrvatske politike. Građani Sušaka su se na izborima tijekom dvadesetih godina opredijelili više za prokaradževićevsku, centralističku i projugoslavensku politiku. Razlog tomu je što su Sušačani smatrali da samo jaka Jugoslavija može spasiti Sušak od talijanskog iredentizma i fašističke represije koju su Sušačani doživjeli početkom 20-ih godina. Na početku su bile utjecajne Komunistička Partija Jugoslavije prije zabrane, a zatim projugoslavenske Demokratska stranka i lokalna Nezavisna jugoslavenska lista, a manje Narodna radikalna stranka. U gradu Sušaku bila je jača projugoslavenska struja od okolice koja se u ovom radu iskazuje kroz sušački kotar. Na području kotara podrška Hrvatskoj seljačkoj stranci bila je jača i ona je općenito rasla tek krajem dvadesetih i tijekom tridesetih godina, kako u kotaru, tako i u gradu Sušaku. Utjecaj vladajućih projugoslavenskih stranaka u gradu mogao je biti jak zahvaljujući brojnim činovnicima koji su dolazili kao pouzdanici središnjih vlasti u Beogradu. Sušak se mogao pohvaliti važnim političarom kojeg je dao Jugoslaviji. Taj političar bio je dr. Viktor Ružić koji je uspio postati jedno vrijeme i banom Savske banovine.⁶¹

⁶¹ Antić, 298-300.

Tablica 5. Izbori za Ustavotvornu skupštinu Kraljevstva SHS 1920. godine ⁶²		
Stranka	Kotar Sušak	Županija modruško-riječka
Demokratska stranka (Demokrati)	512 (33,70%)	9.958 (31,65%)
Hrvatska republikanska seljačka stranka	18 (1,18%)	7.831 (24,90%)
Komunistička partija Jugoslavije (KPJ)	702 (46,21%)	4.974 (15,81%)
Pravaši (D. Hrvoj)	27 (1,78%)	3.941 (12,53%)
Narodna radikalna stranka (Radikali)	13 (0,85%)	2.037 (6,48%)
Hrvatska zajednica	238 (15,67%)	1.996 (6,34%)
Izvanstranačka lista	11 (0,72%)	449 (1,43%)
Seljački savez		215 (0,68%)

Izvor tablice 5.: Željko Bartulović, *Sušak : 1919.-1947. : državnopravni položaj grada* (Rijeka : Pravni fakultet Sveučilišta [etc.], 2004.), 92.

Tablica 6. Izbori za Narodnu skupštinu Kraljevine SHS 1923. godine ⁶³			
Stranka	Grad Sušak	Kotar Sušak	Županija
HRSS	42 (2,26%)	755 (14,11%)	22.335 (49,27%)
Demokrati	203 (10,9%)	365 (6,82%)	8.778 (19,36%)
Radikali	37 (1,99%)	211 (3,94%)	5.947 (13,12%)
Nezavisna Jugoslavenska lista	1.394 (74,9%)	2.084 (38,94%)	4.352 (9,6%)
Hrvatska pučka stranka	29 (1,56%)	1.020 (19,06%)	2.220 (4,9%)
Nezavisna radnička partija Jugoslavije	156 (8,36%)	916 (17,12%)	1.703 (3,76%)

Izvor tablice 6.: Željko Bartulović, *Sušak : 1919.-1947. : državnopravni položaj grada* (Rijeka : Pravni fakultet Sveučilišta [etc.], 2004.), 96.

⁶² Bartulović, 92.

⁶³ Bartulović, 96.

Tablica 7. Izbori za Narodnu skupštinu Kraljevine SHS 1925. godine ⁶⁴		
Stranka	Grad Sušak	Kotar Sušak
HRSS	316 (14,77%)	2.267 (39,93%)
Demokrati	1.346 (62,9%)	2.017 (35,23%)
Nacionalni blok Samostalne demokratske stranke (Pribićevićevaca) i Radikala (Pašićevaca)	386 (18,04%)	991 (17,45%)
Hrvatska pučka stranka	14 (0,65%)	171 (3,01%)
Nezavisna radnička partija Jugoslavije	47 (2,2%)	142 (2,5%)
Ostali	31	90

Izvor tablice 7.: Željko Bartulović, *Sušak : 1919.-1947. : državnopravni položaj grada* (Rijeka : Pravni fakultet Sveučilišta [etc.], 2004.), 99.

Tablica 8. Izbori za Narodnu skupštinu Kraljevine SHS 1927. godine ⁶⁵			
Stranka	Grad Sušak	Kotar Sušak	Županija
HSS	514 (24,42%)	2.016 (40,8%)	17.465 (40,04%)
Samostalni demokrati	323 (15,34%)	556 (11,25%)	9.126 (20,92%)
Radikali (Miljuš)	78 (3,7%)	242 (4,9%)	5.420 (12,42%)
Radikali (Grba)	48 (2,28%)	86 (1,74%)	3.110 (7,13%)
Demokrati	879 (41,76%)	1.151 (23,3%)	3.004 (6,89%)
Hrvatski blok	33 (1,57%)	105 (2,12%)	2.279 (5,22%)
Hrvatska pučka stranka	39 (1,85%)	314 (6,36%)	1.888 (4,33%)
Nezavisna radnička partija Jugoslavije	153 (7,27%)	381 (7,71%)	1.003 (2,3%)
Socijalistička partija Jugoslavije	38 (1,8%)	89 (1,8%)	326 (0,75%)

Izvor tablice 8.: Željko Bartulović, *Sušak : 1919.-1947. : državnopravni položaj grada* (Rijeka : Pravni fakultet Sveučilišta [etc.], 2004.), 111.

⁶⁴ Bartulović, 99.

⁶⁵ Bartulović, 111.

Tablica 9. Izbori za Narodnu skupštinu Kraljevine SHS 1935. godine ⁶⁶			
Stranka	Grad Sušak	Kotar Sušak	Ukupno
Jugoslavenska nacionalna stranka (Jevtić)	2.246 (73,83%)	1,599 (35,12%)	3.845 (50,62%)
Udružena opozicija (dr. Maček)	487 (16,01%)	2.887 (63,41%)	3.374 (44,42%)
Zbor (Ljotić)	309 (10,16%)	67 (1,47%)	376 (4,95%)
(Maksimović)	0	1	1

Izvor tablice 9.: Željko Bartulović, *Sušak : 1919.-1947. : državnopravni položaj grada* (Rijeka : Pravni fakultet Sveučilišta [etc.], 2004.), 116.

Tablica 10. Izbori za Narodnu skupštinu Kraljevine SHS 1938. godine ⁶⁷			
Stranka	Grad Sušak	Kotar Sušak	Ukupno
Udružena opozicija (HSS)	2.243 (61,35%)	4.410 (87,46%)	6.353 (76,04%)
Udružena opozicija (SD)	113 (3,09%)	167 (3,55%)	280 (3,35%)
Udružena opozicija (Ukupno)	2.356 (64,44%)	4.277 (91,02%)	6.633 (79,39%)
Jugoslavenska radikalna zajednica (JRZ)	1.111 (30,39%)	410 (8,72%)	1521 (18,2%)
Zbor (Ljotić)	189 (5,17%)	12 (0,25%)	201 (2,4%)

Izvor tablice 10.: Željko Bartulović, *Sušak : 1919.-1947. : državnopravni položaj grada* (Rijeka : Pravni fakultet Sveučilišta [etc.], 2004.), 116.

⁶⁶ Bartulović, 116.

⁶⁷ Bartulović, 116.

2.6. Demografska i gospodarska obilježja Rijeke i Sušaka

Problematična politička i gospodarska situacija na granici odrazila se na rast stanovništva u Rijeci i Sušaku. Stanovništvo u Rijeci nije raslo u onoj mjeri, kao što je to bilo prije Prvog svjetskog rata. U prvom dijelu dvadesetih godina bilježi se pad u broju stanovništva grada Rijeke što se može povezati s neizvjesnom situacijom u Rijeci od kraja Prvog svjetskog rata do 1924. godine. Nakon toga Rijeka bilježi blagi rast koji je odraz stagnacije kroz koju je Rijeka prolazila. Stagnacija se može povezati s gubitkom velikog dijela riječkog zaleđa, gospodarskom stagnacijom i propadanjem te sigurnosnom prijetnjom uz granicu. Iako je Sušak s druge strane bilježio znatan gospodarski napredak unatoč svjetskoj gospodarskoj krizi, nije bilo značajnog rasta stanovništva, što se može izravno povezati s problematičnom sigurnosnom situacijom, strahom od rata i širenja fašizma. Razvoj rasta stanovništva Rijeke i Sušaka može se vidjeti u sljedećim tablicama:

Tablica 11. Kretanje stanovništva grada Rijeke ⁶⁸	
Godina	Ukupno
1910.	49.806
1918.	46.264 (31.094 u gradu)
1925.	45.857
1936.	53.896
1939.	56.249

Izvor tablice 11.: Ante Simonić, „Rijeka novih nadanja : stvaranje poželjne sadašnjosti i okrenutost budućnosti“, *Rijeka vremena, Knj. 3* (Zagreb [etc.] : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti [etc.], 2015.), 516.; Vinko Antić, *Povijest Rijeke* (Rijeka : Skupština općine Rijeka [etc.], 1988.), 233-234., 293-295.

⁶⁸ Simonić, 516.; Antić, 233-234., 293-295.

Tablica 12. Kretanje stanovništva gradske općine Sušak⁶⁹

Godina	Ukupno
1910.	5.539
1921.	13.239
1931.	5.742

Izvor tablice 12.:

Državni zavod za statistiku,
https://web.dzs.hr/PXWeb/Table.aspx?layout=tableViewLayout1&px_tableid=Tabela5_08.px&px_path=Naselja%20i%20stanovni%20Republike%20Hrvatske__Stanovni%20Biv%20a%20naselja&px_language=hr&px_db=Naselja%20i%20stanovni%20Republike%20Hrvatske&rxid=02af81a5-ed4e-4963-8fe7-a66a47b8f2de (pristup ostvaren 15. svibnja 2021.)

Kao što je već navedeno, gospodarstvo je u Rijeci, ali i u Istri, tijekom talijanske uprave stagniralo zbog gubitka sigurnog zaleđa koje je moglo osigurati bolji razvoj koje su imali za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije. Nezaposlenost je bila velika, ponajviše vidljiva u graditeljstvu, rudarstvu, hotelijerstvu i poljoprivredi. Industrija je bila najrazvijenija u gradskim naseljima poput Pule, Rovinja, Poreča, Labina, Vodnjana, Lošinja i Rijeke. Ostatak područja bio je izrazito agrarnog karaktera. Urbani dio provincija Istre i Kvarnera bio je većinom talijanski, dok je seoski dio bio hrvatski. Lošem stanju u poljoprivredi pogodovala je protekcionistička i autarkična politika fašističke vlasti te njezina agrarna politika s naglaskom na oranične kulture pšenice, kukuruza i krumpira, a na štetu vinove loze i maslina. Između ostalog su loše gospodarske prilike natjerale Istrane i Riječane na iseljavanje u Jugoslaviju ili treće zemlje.⁷⁰

Nakon velikog uzleta riječkog gospodarstva prije Prvog svjetskog rata, Rijeka je u međuratnom razdoblju stagnirala, pa čak i nazadovala, dok je Sušak nastavio sa svojim razvojem u novoj državi. Nekada maleni Sušak postao je velika konkurencija oslabljenoj Rijeci koja je svoj deficit pokrivala podrškom vlade iz Rima. Zbog nestabilnosti i nesigurnosti na granici, ni strani ni domaći investitori nisu bili voljni ulagati u ovo područje. Važno je istaknuti da su i oni poduzetnici, koji su ulagali i vodili poduzeća prije Prvog svjetskog rata, često

⁶⁹ Državni zavod za statistiku,
https://web.dzs.hr/PXWeb/Table.aspx?layout=tableViewLayout1&px_tableid=Tabela5_08.px&px_path=Naselja%20i%20stanovni%20Republike%20Hrvatske__Stanovni%20Biv%20a%20naselja&px_language=hr&px_db=Naselja%20i%20stanovni%20Republike%20Hrvatske&rxid=02af81a5-ed4e-4963-8fe7-a66a47b8f2de (pristup ostvaren 15. svibnja 2021.)

⁷⁰ Darko Dukovski, „Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća : (1918.-1947.)“, 51-55.

napuštali područje Rijeke i Sušaka. Jedina postrojenja, koja su radila na kvalitetnoj razini, bile su rafinerija nafte i donekle tvornica torpeda i duhana te riječko brodogradilište. Rafinerija nafte je od 1924. godine i početnih 15.071 tona prerađene nafte došla na 114.212 tona 1939. godine. U Sušaku su isto neka postrojenja prestala s radom poput talionice olova ili tvornice kože. Najjača tvornica, koja je preživjela rat, bila je tvornica papira „Smith i Meynier“ u kojoj je bilo zaposleno do 500 radnika. Tvornicu papira, ali i ostale tvornice i poduzeća, pogodila je velika gospodarska kriza krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina XX. stoljeća.⁷¹

Pomorska je trgovina na području Rijeke i riječke luke bilježila izniman rast prije Prvog svjetskog rata. Godine 1913. promet je u riječkoj luci iznosio 2.096.900 tona. Nakon Prvog svjetskog rata, riječka luka (pogledaj sliku 11.) nikada nije mogla ni približno sustići prijeratni pomorski promet. Promet je 1922. godine iznosio 122.126 tona, što je iznosilo jedva 5% prijeratnog pomorskog prometa. Do pred početak Drugog svjetskog rata, pomorski promet u riječkoj luci dostigao je jedva 23% prijeratnog prometa. S druge je strane Sušak toliko ojačao svoju pomorsku trgovinu da je tijekom međuratnog razdoblja promet dostigao brojku od čak 700.000 tona trgovinskog prometa, što je Sušak učinilo jednom od najvažnijih luka Kraljevine Jugoslavije te važnim gospodarskim i trgovačkim faktorom na Sredozemlju. Tu su se počele graditi razni stambeni, upravni i gospodarski objekti koji su doprinijeli razvoju Sušaka. Sušačka luka postala je najvećim mediteranskim središtem za trgovinu drvom i drvnom građom. Također, Sušak je prerastao u važno središte za trgovinu vinom, poljoprivrednim i inim proizvodima. Zbog te činjenice grad Sušak postao je privlačan za broderska poduzeća i financijski sektor te je bio sjedište 13 konzularnih predstavništava. Ipak, grad nije privukao veća financijska ulaganja unatoč vidljivom razvoju.⁷²

⁷¹ Antić, 295-296.

⁷² Isto, 295-298.

3. Sigurnosno-obavještajne prilike na granici

3.1. Granica

Granica s fašističkom Kraljevinom Italijom bila je od posebne važnosti za Kraljevinu Jugoslaviju. Najvažnije točke te granice zasigurno su bile na području Rijeke i Zadra. Za jugoslavensku vlast grad Sušak imao je poseban gospodarski i trgovački značaj, kako za Hrvatsku, tako i za čitavu Jugoslaviju. Sušak je bio, kao što smo spomenuli, sjedište brojnih stranih konzulata. Granicu su mogli bez problema prelaziti ljudi iz bliže okolice Rijeke i Sušaka koji su posjedovali pograničnu kartu. Unatoč tome granica je bila pod velikim nadzorom državnih vlasti i institucija na tom području. Represivni organi jugoslavenskih državnih institucija vršile su nadzor nad brojnim ljudima i njihovim mogućim djelovanjima koji su bili smatrani pogubnima za stabilnost, opstojnost i državne interese Kraljevine Jugoslavije tijekom cijelog vremenskog razdoblja koje je predmet ovog istraživanja.

Konačne su granice, kao što je već bilo rečeno, utvrđene Rapallskim i Rimskim ugovorima 1920. i 1924. godine. Italija i Jugoslavija su na granici nakon dogovora u Rimu 1924. i u Nettunu 1925. godine uspostavile 6 kategorija graničnih prijelaza: opći granični prijelazi, granični prijelazi za kretanje u pograničnom pojasu uz obvezne pogranične propusnice, granični prijelazi za vlasnike zemljišta, granični prijelazi za prenošenje robe, specijalni prijelazi i sekundarni prijelazi. Granični prijelazi za vlasnike zemljišta nisu sadržavali granične zgrade i službenike, odnosno prijelaz je kontrolirala patrola financijske policije. Granični prijelazi za prenošenje robe koristio se naročito za bescarinski prijevoz drva. Specijalni prijelazi bili su namijenjeni posebnim potrebama pograničnog stanovništva kao što je npr. prijevoz građevinskog materijala. Sekundarni prijelazi bili su namijenjeni prekograničnom prijelazu medicinskog osoblja u hitnim slučajevima uz prethodnu obavijest graničnih službi.⁷³

Na postojećoj talijansko-jugoslavenskoj granici bili su formirani novi granični prijelazi 1935. godine. Tako smo imali granične prijelaze podijeljene u dvije kategorije: granični prijelazi I. kategorije koji su vršili cjelodnevnu službu te granični prijelazi II. kategorije koji su vršili službu od 6 do 21 sat.⁷⁴

⁷³ Kornelija Ajlec, Peter Nikša, Matija Zorn, „Zapadna jugoslavenska granica u današnjoj Sloveniji od kraja Prvoga do kraja Drugoga svjetskog rata“, 97.-98.

⁷⁴ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 23, „Podatke moli o graničnim prelazima, 22. siječnja 1935.“

Implementacija ugovora te utvrđivanje i održavanje granične linije bili su u interesu obiju država. Poboljšanjem međusobnih odnosa u drugoj polovici tridesetih godina dvije države su oformile miješano talijansko-jugoslavensko povjerenstvo koje je za svrhu imalo upravo održavanje granice u skladu s tadašnjom Konvencijom za održavanje graničnih stubova i znakova. Povjerenstvo je imalo i pomoćno osoblje. Članovi povjerenstva dobili su od svojih ministarstava posebnu legitimaciju-putovnicu, dok je pomoćno osoblje dobilo legitimacije od strane povjerenstva koje su bile ovjerene od strane obaju predsjednika državnih delegacija.⁷⁵

Tablica 13. Članovi jugoslavensko-talijanskog povjerenstva⁷⁶

DRŽAVE	ZA KR. JUGOSLAVIJU	ZA KR. ITALIJU
Predsjednici:	Brig. general Panta Draškić	Div. general Carlo Rossi
Šef 1. terenske sekcije (od Peči do Možića)	Pješački potpukovnik Dimitrije Uzunčević	Potpukovnik alpinaca Domenico Peroglio
Šef 2. terenske sekcije (od Možića do Čabarske Police)	Pješ. pukovnik Mihailo Lukić	Potpukovnik alpinaca Gaetano Tavoni
Šef 3. terenske sekcije (od Čabarske Police do Sušaka)	Pješ. potpukovnik Miloš Gladović	Achille Meducinini
Šef 4. terenske sekcije (u Dalmaciji)	Pješ. pukovnik Miloš Branković	Achille Meducinini
Topografski geodetski inženjer	Potpukovnik Janko Senderdji ⁷⁷	Irineo Janini

Izvor tablice 13.: HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 25, „JUGOSLAVENSKO-ITALIJANSKA mešovita komisija za izvršenje radova prema konvenciji između naše države i Italije, 18. lipnja 1936.“

U arhivskom gradivu može se pronaći detaljan dokument s popisom graničnih prijelaza, od kojih se u ovom diplomskom radu nalaze samo oni na području kotara Sušak, Kastav i Čabar, kao tada graničnim kotarevima uz talijansko-jugoslavensku granicu na području Hrvatskog primorja.

⁷⁵ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 25, „JUGOSLAVENSKO-ITALIJANSKA mešovita komisija za izvršenje radova prema konvenciji između naše države i Italije, 18. lipnja 1936.“

⁷⁶ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 25, „JUGOSLAVENSKO-ITALIJANSKA mešovita komisija za izvršenje radova prema konvenciji između naše države i Italije, 18. lipnja 1936.“

⁷⁷ Prezime Senderdji bijaše nejasno upisano u izvornom dokumentu

Tablica 14. Jugoslavenski granični prijelazi na granici s Italijom na području Sušaka, Kastva i Čabra⁷⁸

I. Na području Komesarijata pogranične, željezničke i parobrodske policije na Sušaku	
1.	Otvoreno more za sve plovne objekte: putničke i teretne službe na prijelazu vrše organi
2.	Vrata „Lazarus“ za brodogradilište za pješački prolaz samo za prolaz osoblja brodogradilišta, službu vrši žandar s financom (u daljnjem tekstu: carinik)
3.	Vrata „Lazarus“ za Karađorđevo pristanište u luci Sušak za pješačko-cestovni promet. Službu na prijelazu vrše žandari s carinikom
4.	Glavni granični most Rijeka-Sušak za pješačko-cestovni promet, službu na prijelazu vrše civilni organi i žandari Komesarijata
5.	Željeznički most služi samo za prolaz vlakova na pruzi Rijeka-Škrlevo, službu na prijelazu vrši stalna straža granične trupe, koja se nalazi na samom mostu
6.	„Tvornički most“ zvani Kotlovski most za pješački prolaz, za radnike i stanovnike oko tvornice papira, službu na prijelazu vrši jedan žandar Komesarijata i jedan carinik
7.	„Tvornički most“ zvani Marganov most za pješački prolaz za radnike tvornice papira, koji stanuju na talijanskoj strani, službu vrši jedan žandar Komesarijata s jednim financom
II. Na području kotara Kastav	
Granični prijelazi koji rade danju i noću za putnički promet, službu vrše žandari žandarmerijskih postaja u Kastvu i Sv. Mateju, pod nadzorom kotarskog načelstva	
8.	Tometići (0-24 h)
9.	Dolčići (0-24 h)
10.	Zamet (0-24 h)
11.	Pehlin (0-24 h)
12.	Drenova (0-24 h)
Granični prijelazi koji rade samo od zore do mraka za putnički promet, službu vrše žandari žandarmerijskih postaja u Kastvu i Sv. Mateju, pod nadzorom kotarskog načelstva	
13.	Židovje
14.	Studena
15.	Klanska cesta
16.	Breza

⁷⁸ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 26, „PRELAZI NA JUGOSLAVENSKO-ITALIJANSKOJ I JUGOSLAVENSKO-MADJARSKOJ GRANICI, 11. prosinca 1937.“

17.	Miseri
18.	Trinajstići
19.	Rubeši
20.	Ćikovići
21.	Martinkovac
22.	Diračje
23.	Pavinići
24.	Škurinje
25.	Grahovo
Granični prijelazi koji su služe samo za dvovlasničare, a mogu prelaziti od zore do mraka, službu vrše graničari	
26.	Lovrenjak 64/XV
27.	64 (XXX-XXXI)
28.	64 (XLVIII-LVIII)
29.	Put za Podkilovac kod
30.	Pišćine -64/LVII-LVIII
31.	Proslop 65/IX-XIX
32.	Zajednički put
33.	Prkovac / Predšilovac za
34.	Podkilovac 65/XXXII-XXXIII
35.	Ravno – 65/XLIII-XLVII
36.	Boljin 65/LV-LVI
37.	66 VIII-XXIV-XXIV Put
38.	Sv. Nikole – Studena – Ravno
39.	Studena 66/XXXIX – XL
40.	Drnica 86/XLIX-I
41.	Židovje 66/LXII-LXIII
42.	Kastav – Breza – Sklonion
43.	66/LXXXIV-LXXXVIII
44.	Matičev dvor 67/XXXIII-XXXIV
45.	Marčelji – Breza 67/XXXIII-XXXIV
46.	Loza 68/XXV-XXVI
47.	Loza 68/XXXIII-XXXIV

48.	Vrh – Loza 68/XLV-XLVI
49.	Kastav – Spinčići – Brajani 69/XV-XVI
50.	Miseri – Cari 69/XXXII-XXXIII
51.	Dolčići – Rubeši I/16-17
52.	Rubeši – Matičevo II/33-34
53.	Čikovići II/67-68
54.	II/102-103 Cesari
55.	Pilepići IV/31-32
III . Na području kotara Čabar	
56.	Čabarska polica je prijelaz za cestovni i pješački promet, uglavnom služi žiteljima opć. Kastav da preko talijanskog teritorija na tom prijelazu dolaze u šume kotara Čabar, u kojima su agrarni interesenti

Izvor tablice 14: HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 26, „PRELAZI NA JUGOSLAVENSKO-ITALIJANSKOJ I JUGOSLAVENSKO-MADJARSKOJ GRANICI, 11. prosinca 1937.“

3.2. Granična utvrđenja

Nova granična crta između Rijeke i Sušaka stvorila je neprirodnu situaciju, čvrsto dijeleći tada dva grada i građane koji su živjeli kao jedno stoljećima prije. Nova politička situacija stvorila je nužnost za uspostavom i utvrđivanjem nove pogranične linije. Prije svega se granica utvrđivala postavljanjem žice kao što je bio slučaj u blizini naselja Klana. U prosincu 1932. godine bilo je javljeno jugoslavenskim vlastima da se gradila utvrda *Stella* sjeveroistočno od Kozale prema najvišem vrhu *Stella*. Tijekom gradnje utvrde danju i noću korišteni su minski eksplozivi. Dnevno je znalo eksplodirati 60-100 mina zbog toga što su talijanske vlasti gradile podzemne tunele prvenstveno kako bi spojili utvrde Stellu i Sv. Katarinu koja je također bila u radovima. Kod Sv. Katarine su se za potrebe izgradnje nove vojarne minirale pećine na padini brda. Takvi radovi bili su smrtno opasni. Tijekom eksplozije mine 3. veljače 1933. godine, eksplozija je zasula četoricu radnika koji su sljedeći dan izvučeni mrtvi te su bili istu večer sahranjeni. Od svibnja 1933. Talijani su počeli dopremati topove za potrebe utvrde *Sv. Katarina*. Četiri velika obalna topa kalibra 32 cm dopremljena su iz Venecije, jedan dugocijevni top kalibra 40 cm bio je dopremljen iz Pule, a za opremanje utvrde topovima bila je dopremljena dizalica. Radovi su povremeno bili prekidani, vjerojatno zato što su neki radovi u određenom

trenutku zahtijevali specijalizirane radnike koje je trebalo dopremiti većinom iz srednje i južne Italije. Mogući razlog zašto su radnici bili dopremani iz drugih dijelova Italije vjerojatno je zbog nepovjerenja prema domaćem radništvu te zbog osjetljivosti rada na vojno-sigurnosnoj infrastrukturi. Sami radovi na utvrdi *Sv. Katarina* trajali su do siječnja 1934. godine, kada su radnici 6. siječnja poslani kućama. Radovi na utvrdi *Pulac* su se još vršili, dok je podzemni hodnik između Sv. Katarine i Pulca bio završen. Karabinjeri su osiguravali cijelo područje radova, zabranjujući prometovanje za civile.⁷⁹

Izvan same Rijeke gradila su se utvrđenja blizu sela Račice kod Podgrada (Castelnuovo), uz također danonoćne eksplozije tijekom radova.⁸⁰

Pored utvrđenja, talijanske vlasti gradile su vojarne i zgrade s časničkim stanovima, skladišta, cisterne, vodovode i kaverne u kojima su Talijani skladištili topove, mine i drugo vojno streljivo. U ožujku 1931. u naselju Klana 300 je radnika iz južne Italije gradilo vojarnu i zgradu s časničkim stanovima. U Jušićima su se kod vojarni u proljeće 1933. godine izgradila velika skloništa u kojima su mogle stati dvije pukovnije. Šest kaverni, cisterna i vodovodi bili su građeni kod Sv. Petra na Krasu (Pivki). U Jelšanama su talijanske vojne vlasti izgradile 1932. godine veliko skladište za streljivo. Skladište je bilo dugo 50 m, široko 45 m i visoko 10 m sa širinom zida 1 m. Skladište je imalo troja vrata koja su se hermetički zatvarala čime bi se zgradi moglo pripisati i ulogu skloništa za talijanske vojnike u slučaju rata s otrovnim plinom. Tijekom ljeta 1933. godine bila je dovršena vojarna na Mušićevoj ravni kod Jurdana. To su bile 3 identične zgrade za stanovanje, svaka na jedan kat, duge 80 m i široke 24 m. U sklopu tih vojarni nalazilo se i skladište, garaža, kuhinja, kaverne za skrivanje od zračnog napada i cisterna za kišnicu. Sve je bilo spojeno na električnu energiju. Tijekom zime 1934. godine bile su izgrađene vojarne u Lovranu. Rad na njima trajao je godinu i pol dana, a sagrađene su 4 jednake zgrade s prizemljem i 1. katom. One su trebale smjestiti topničke jedinice, za čije su se potrebe par stotina metara dalje nalazila skladišta streljiva. Uza sve to su se gradile i ceste, koje su

⁷⁹ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 16, „UTVRDJEVANJE IZGRADNJA na bregu „STELLA“, izveštaj, 15. prosinca 1932.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 16, „Namera o izgradnji 12 magacina i ostalih radova u Italiji, 16. veljače 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „ITALIJANSKA UTVRĐEVANJE, podatci o daljnjim radovima, 8. veljače 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „ITALIJANSKA UTVRĐEVANJE na Sv. Katarini – podatci i izveštaj, 4. srpnja 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „PODACI IZ ITALIJE, 20. listopada 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „FORTIFIKACIJSKI RADOVI na Sv. Katarini, izveštaj, 10. studenog 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „ITALIJANSKA UTVRĐEVANJE na Stelli, izveštaj, 12. siječnja 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 42, „PODACI IZ ITALIJE, 16. siječnja 1934.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 42, „PODACI IZ ITALIJE, 16. siječnja 1934.“

⁸⁰ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 16, „ITALIJANSKA UTVRĐEIVANJE kod Castell nuovo i Čepić jezera, izveštaj, 2. siječnja 1932.“

dokumenti često navodili da su bile izgrađene u vojne svrhe. Ono što je za civile često bilo zabranjeno je približavati se mjestu radova od vojnog značaja, a pogotovo fotografiranje takvih mjesta koje je tada bilo, kako navode izvori, zabranjeno po § 682. Kaznenog zakona.⁸¹

Talijanske vlasti su pored svega izgradile tri jednokatna paviljona u svrsi vojne bolnice u Ičićima za potrebe bolesnih i ranjenih vojnika iz Rijeke, Ilirske Bistrice, Klane, Matulja i Lovrana.⁸²

Isušivanjem Čepićkog jezera (Lago d'Arsa) kod Plomina u Istri, talijanske su vlasti planirale izgraditi zračnu luku, dok bi ostatak zemlje bio iskorišten u poljoprivredne svrhe. Uz ovu, građene su bile još dvije zračne luke. Jedna je bila u nizini kod Koritnice, 7 km sjeverno od Ilirske Bistrice, dok je druga bila kod Sv. Vida, na Vipavskoj dolini, u današnjoj Sloveniji.⁸³

Tijekom rata u Abesiniji, došlo je do pojačane talijanske vojne aktivnosti. Uoči rata, tijekom zime 1935. godine, Italija je počela s mobilizacijom i čestim pripremama, u što je nerijetko bilo uključeno hrvatsko i slovensko stanovništvo u Julijskoj krajini. Nakon što je rat protiv Abesinije započeo, mnogi su jugoslavenski Talijani počeli prikupljati novac i dragocjenosti krajem 1935. godine kako bi taj novac i dragocjenosti donirali Italiji za pozitivan ishod talijanskog rata u Abesiniji.⁸⁴

S druge strane, talijanska je Kraljevska mornarica aktivno koristila luku Rijeka kao svoje пристаниште. Često su brodovi iz Pule dolazili u Rijeku i zatim se vraćali u Pulu. To je bio slučaj tijekom veljače 1933. kada su krstarica „Bari“ te razarači „Fremuda“, „Augusto Ribolli“ i „Gen. A. Chinotti“ iz Pule uplovili u riječku luku. Mogući razlog tomu bila je vjerojatno povremena demonstracija moći susjednoj Jugoslaviji. Inače su se u luci u veljači 1933. godine

⁸¹ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 16, „Подаци о утврђивању Италијана на нашој граници (Podaci o utvrđivanju Italijana na našoj granici), 3. prosinca 1932.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 16, „Namera o izgradnji 12 magacina i ostalih radova u Italiji, 16. veljače 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Podaci o talij. vojsci, 30. travnja 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Izveštaj o strategijskim radovima na Krasu, 11. svibnja 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Izveštaj o strategijskim radovima na Krasu, 11. svibnja 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Izveštaj o izgradnji velikog magazina municije kraj sela Jelšana, izveštaj, 9. siječnja 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „PODACI iz ITALIJE, 7. rujna 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 42, „PODACI iz ITALIJE, 17. siječnja 1934.“

⁸² HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 42, „PODACI iz ITALIJE, 19. siječnja 1934.“

⁸³ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 16, „ITALIJANSKA UTVRĐIVANJA kod Castell nuovo i Čepić jezera, izveštaj, 2. siječnja 1932.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Izveštaj o novim kasarnama na talij. granici, 5. srpnja 1933.“

⁸⁴ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 22, „Mobilizacija u Italiji, izveštava, 20. veljače 1935.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 23, „Mobilizacija italijanske vojske, 12. ožujka 1935.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 23, „Skupljanje priloga kao pomoć italijanskoj državi za vođenje rata, 25. prosinca 1935.“

nalazili torpiljer, 2 torpeda lansiera i 2 borbena čamca. U sastavu eskadre Gornjeg Jadrana se tijekom 1934. godine pridružila i podmornica R.S.M. „Naiade“. Pored toga važno je istaknuti činjenicu da se talijanska Kraljevska mornarica opskrbljivala torpedima koje je proizvodila poznata tvornica torpeda „Whitehead“ u Rijeci. U zimi 1933. godine talijanska je podmornica „Delphino“ ispitivala novu vrstu torpeda tvornice „Whitehead“ koji je navodno imao brzinu 45 milja na sat. Tvornica „Whitehead“ nije samo proizvodila torpeda za potrebe talijanske Kraljevske mornarice, već je izrađivala torpeda i za sovjetsko tržište zbog čega su dvojica sovjetskih inženjera boravila u okolici Pule u prvoj polovici 1933. godine.⁸⁵

Gradnjom utvrđenja na granici, Italija je pokazala da joj je Hrvatsko primorje bilo u fokusu razvoja vojne spremnosti i obrambenih kapaciteta. Neka utvrđenja mogu se posjetiti i danas koji su ostali kao povijesni spomenici iz međuratnog razdoblja grada Rijeke.

3.3. Pogranične karte i gospodarstvo

Tradicionalno gravitiranje pučanstva Hrvatskog primorja prema Rijeci nije se promijenio tijekom međuratnog razdoblja. Naime, prema Rimskim ugovorima područje oko Rijeke i Sušaka postalo je granično područje te je pučanstvo moglo prelaziti granicu oslobođeno carine. Proučavajući arhivsko gradivo može se zaključiti kako je to bilo moguće samo uz izdanu pograničnu kartu (pogledaj sliku 12.). Od 1934. godine žitelji su unutar 5 km od granične crte od svoje 16. godine trebali imati, pored pogranične karte, obveznu posebnu legitimaciju.⁸⁶ Kotarsko načelstvo Sušak izdavalo je npr. pogranične karte za 4 općine: Grobnik, Jelenje, Cernik-Čavle i Krasica. Godine 1931. od otprilike 12.000 stanovnika bilo je izdano 3.615 pograničnih karata. Njihova namjena bila je većinom za potrebe siromašnog stanovništva koji su namjeravali prodavati svoje živežne namirnice u Rijeci. Neke od tih živežnih namirnica bile su: mlijeko, žitno brašno, svježe meso, repa, kupus, jaja, riba, sitna i krupna živina. Sve to moglo se prenijeti preko granice bez carine, osim riže i voća. S druge su strane Riječani također koristili pravo slobodne pogranične zone. To je bio posebno slučaj nakon donošenja jugoslavenskog žitnog zakona početkom tridesetih godina kad se po pristupačnim cijenama moglo nabavljati namirnice na Sušaku što je omogućilo procvat sušačke trgovine. Talijanskim vlastima se to dakako nije svidjelo. No, kako je Rijeka već godinama stagnirala, talijanske vlasti

⁸⁵ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „PODATCI IZ ITALIJE, 8. veljače 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 42, „PODACI iz ITALIJE, 12. veljače 1934.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 42, „PODACI IZ ITALIJE, 14. veljače 1934.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 42, „Italijanska podmornica na Rijeci - podaci, 1. ožujka 1934.“

⁸⁶ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 23, „Pogranično stanovništvo zavodjenje legitimacija, 16. srpnja 1934.“

nisu imale izbora nego omogućiti Riječanima tu mogućnost kako bi izbjegle nezadovoljstvo stanovništva. Posljedice svjetske gospodarske krize osjetile su se i na području Sušaka. Kao primjer toga možemo navesti problem na tržištu brašna. U Rijeci se početkom 1932. godine brašno prodavalo za tadašnja 2 dinara po kilogramu, a na Sušaku za 4,50 dinara po kilogramu. Ovakvu veliku tržišnu razliku počeli su iskorištavati jugoslavenski pogranični žitelji te su prema nekim procjenama znali prenijeti preko granice oko 20 vagona brašna mjesečno. Kotarsko načelstvo u Sušaku procijenilo je da to nije puno, ali su pretpostavljali kako će kriza rasti te da će se prijenos brašna povećavati. Ta činjenica vrlo je zabrinula jugoslavenske pogranične trgovce brašna i pekare koji su zavapili za državnom pomoći. Zatražili su ograničenje izdavanja pograničnih karata za sve stanovnike, da se ne dozvoli prijelaz državnim službenicima u Rijeku, da se ne dozvoli djeci ispod 12 godina starosti prelazak bez pratnje te da se ne dozvoli prijelaz ženskoj djeci do punoljetnosti. Kotarsko načelstvo u Sušaku obavijestilo je kako su oni već ograničili izdavanje pograničnih karata, ali da to nisu mogli napraviti stanovnicima nekog pasivnog i siromašnog kraja. Ministarstvo unutarnjih poslova u Beogradu je već od 24. kolovoza 1929. onemogućilo vojnim osobama i drugim državnim činovnicima izdavanje pograničnih karata, osim ako imaju dozvolu viših vlasti ili njima nadređenih osoba.⁸⁷ Ograničenje prelaska granice za djecu i maloljetne djevojke nije bilo moguće jer su djeca – njih oko 400 – većinom prelazila granicu zbog odlaska u školu na Sušak i to su morala obavljati bez pratnje starijih, dok su maloljetne djevojke većinom pomagale svojim majkama, zamjenjujući ih u nošenju mlijeka i drugih proizvoda na prodaju u Rijeku. Kotarsko načelstvo Sušak odlučilo je provesti anketu, nakon čega su došli do 2 moguća rješenja ove krizne situacije. Prvo rješenje bilo je održavanje statusa quo, dok je drugo rješenje bilo da država omogući prodavanje brašna na Sušaku po istoj cijeni kao što je to bilo u Rijeci, što bi onemogućilo Talijane da provode svoje financijske i političke interese.⁸⁸

U isto je vrijeme početkom 1932. godine Kr. banska uprava u Zagrebu dala Kotarskom načelstvu u Sušaku primat u izdavanju i potvrđivanju pograničnih karata što je izazvalo negodovanje kod nekih lokalnih institucija, a ponajviše je do problema došlo s Gradskim načelstvom Bakar. Gradsko načelstvo u Bakru požalilo se Kr. banskoj upravi Savske banovine na dodatno provjeravanje njihovih odluka o izdavanju pograničnih karata od strane Kotarskog načelstva Sušak. Njihova žalba bila je potkrijepljena dotadašnjom revnosti Gradskog načelstva u Bakru u poštivanju državnih zakonskih propisâ u izdavanju pograničnih karata pojedinim

⁸⁷ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 23, „Državnih i samoupravnih službenika, - pitanje pograničnih karata, 6. veljače 1935.“

⁸⁸ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 16, „Pogranične karte na Sušaku, 20. veljače 1932.“

osobama. Problematično je bilo to što bi Kotarsko načelstvo u Sušaku nakon toga odbilo izdavati karte često bez ikakvog obrazloženja. Gradsko načelstvo je napominjalo da im nije problem ako viša vlast ima pravo na provjeru i odbijanje odluke o izdavanju pogranične karte, ali bi u tom slučaju niža vlast, odnosno Gradsko načelstvo Bakar, trebala imati pravo na žalbu. Gradsko načelstvo također moli Kr. bansku upravu u Zagrebu da ubuduće šalju i njima naređenja i instrukcije kako bi provedba istih bila što urednija.⁸⁹ Problem oko izdavanja pograničnih karata između Kotarskog načelstva Sušak i Gradskog načelstva Bakar nastavio se i u studenom 1932. godine. Gradsko načelstvo Bakar ponovno se požalilo na način kojim je Kotarsko načelstvo Sušak vršilo kontrolu izdanih pograničnih karata u Bakru. Nije im bio problem što su se karte slale na ovjeru u riječku kvesturu, nego njihovo provjeravanje u Jugoslaviji. Prvo je Kotarsko načelstvo Sušak dostavljalo pogranične karte Žandarmerijskoj postaji⁹⁰ u Krasici, kako bi oni skupili informacije i provjerili pojedince kojima su bile izdane pogranične karte. Naime, žandari bi dolazili u Bakar i zahtijevali informacije o predmetnim osobama od tamošnjeg gradskog redarstva. Ove radnje su vrlo usporavale čitav proces izdavanja pogranične karte i to na 2 do 3 mjeseca, dok bi u suprotnom prihvaćanje ili odbijanje pogranične karte bilo riješeno u roku od 8 do 15 dana.⁹¹ Kotarsko načelstvo Sušak uputilo je oštar odgovor Kr. banskoj upravi u Zagrebu napomenuvši da joj je upravo ona dala u nadležnost izdavanje pograničnih karata za čitavo pogranično područje te su se žalili da tu odluku nije poštivalo Gradsko načelstvo u Bakru. U Sušaku su se požalili da se vlasti u Bakru ponašaju kao svojevrzni *corpus separatum*, što je po njihovom mišljenju bilo štetno za javni interes. Također, napomenuli su da je Gradsko načelstvo Bakar izdavalo pogranične karte osobama koje to nisu trebale dobiti te kada bi Kotarsko načelstvo Sušak potraživalo određene podatke, iz Bakra im ne bi poslali ništa uz odgovor da im nisu dužni slati nikakve podatke. Zbog ovakve situacije Kotarsko načelstvo Sušak predložilo je podređivanje gradskog redarstva u Bakru sušačkom kotarskom načelniku u skladu s tadašnjim propisom točke 2. čl. 63. Zakona o unutarnjoj upravi. Time bi sušački kotarski načelnik dobio direktnu kontrolu nad službom javne sigurnosti u pograničnom području. Uz to je zatraženo pojačanje Žandarmerijske postaje u Krasici s dodatna 2 žandara koji bi mogli pobliže kontrolirati situaciju u Bakru, a ako ni to ne bi bilo dovoljno, Kotarsko načelstvo Sušak je za krajnje rješenje predložilo postavljanje posebnog gradskog kapetana kao izvanredne vlasti u Bakru.⁹²

⁸⁹ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 16, „Pograničnih karata izdavanje, 10. ožujka 1932.“

⁹⁰ Žandarmerijska postaja se u ono vrijeme nazivala Žandamerijskom stanicom

⁹¹ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 16, „Pograničnih karata izdavanje, 16. studenog 1932.“

⁹² HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 16, „Pograničnih karata-izdavanje, 24. studenog 1932.“

Pored svega toga jugoslavenske su vlasti imale namjeru aktivnije pomoći i poboljšati gospodarsku situaciju u zemlji, ali to nije bilo uopće lako. U svibnju 1933. godine su se kotarevi Sušak i Kastav bavili teškom situacijom u ribarstvu i trgovini mliječnih proizvoda. Na području Kastva postojala je gospodarska zadruga koja je nabavljala stočnu hranu, umjetno gnojivo i sve što se odnosilo na gospodarstvo po povoljnim cijenama. Postojala je i posebna zadruga za pozajmicu manje količine novca. Kr. banska uprava u Zagrebu ponovno je zahtijevala ograničavanje izdavanja pograničnih karata. Iz Kastva su napomenuli da su oni već smanjili njihovo izdavanje, ali da više od toga nije bilo moguće jer su gospodarske prilike bile takve da tamošnje stanovništvo jedva preživljava i s tom pogodnosti, pomoću koje su mogli prodavati svoje proizvode (mlijeko, povrće, voće i dr.) u Rijeci i Opatiji. Uz to su mnogi i radili na području Rijeke, Opatije i Sušaka, do kojeg su često dolazili preko talijanske Rijeke, za što im je bila potrebna pogranična karta za prelazak granice. Jugoslavenske državne vlasti htjele su poboljšati gospodarsku situaciju obrazovanjem članova gospodarsko-potrošačkih zadruga čime su namjeravali poboljšati stanje u ribarstvu i trgovini mliječnih proizvoda. Naime, pučanstvo se teško opskrbljivalo ribom zbog nezadovoljavajuće konkurencije, dok su se mlijeko i mliječni proizvodi kao glavni proizvod i prihod zemljoradničkog staleža najčešće prenosili i prodavali u Rijeci zbog povoljnijih uvjeta. Interesantno je za napomenuti da su se i talijanske vlasti željele riješiti utjecaja jugoslavenskih proizvoda na riječkom tržištu. To se počelo vidjeti u prekomjernom kažnjavanju jugoslavenskih mljekarica. Ukoliko bi u Rijeci bilo onemogućeno plasiranje mliječnih proizvoda s područja Jugoslavije, lokalne vlasti su se uplašile da Sušak ne bi mogao sam zadovoljiti veliku ponudu mljekarskih proizvoda iz Jugoslavije. Strah od takvog razvoja situacije dovodio je do pitanja otvaranja mliječne zadruge u samom gradu Sušaku koja bi mogla otkupljivati svu zalihu mliječnih proizvoda i plasirati ju na tržište.⁹³

3.4. Ilegalni prelasci granice

Ilegalno prelaženje talijansko-jugoslavenske granice nije bila rijetkost. Ako bi se granica ilegalno prelazila s ciljem ulaska na jugoslavenski državni teritorij, najčešće se zapravo radilo o istarskim izbjeglicama, talijanskim ili južnoslavenskim neprijateljima režima te osobama koje nisu htjele sudjelovati u talijanskim ratovima ili služiti obvezni vojni rok u Kr. talijanskoj vojsci. Granicu su također u pravcu Italije ilegalno prelazili i jugoslavenski državljani. Mnogi su bili prisiljeni na bijeg iz Jugoslavije, a često se radilo o vojnim dezterima

⁹³ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 19, „Prilike i mere bezbednosti na granici prema Rijeci, 15. svibnja 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 19, „Prilike i mere bezbednosti na granici prema Rijeci, 19. svibnja 1933.“

koji nisu htjeli ići služiti vojni rok. Takvi slučajevi bili su toliko učestali da je Generalni konzulat Kraljevine Jugoslavije u Trstu upozoravao jugoslavenske vlasti na moguće djelovanje tajnih agencija koje su za cilj imale nagovaranje vojnika na bjekstvo, kao što je to već bio tada slučaj u Francuskoj. Drugi razlog bio je egzistencijalne prirode. Jugoslavenski državljani često su odlazili u Italiju u potrazi za zaradom i boljim životom. Treći razlog činili su oni ljudi koji su se htjeli pridružiti kao dragovoljci u Španjolskom građanskom ratu. Četvrti veliki razlog činili su protujugoslavenski nastrojeni hrvatski nacionalisti koji su se htjeli pridružiti ili su već počeli surađivati s Ustaškim pokretom ili su krijumčarili ilegalne stvari preko granice. Ilegalno prelaženje granice članova i simpatizera Ustaškog pokreta odvijalo se u oba smjera, a važan ilegalni prijelaz bio je onaj budućeg poglavnika dr. Ante Pavelića koji je u noći 19. siječnja 1929. godine prešao granicu na Rječini. Zbog toga su jugoslavenske vlasti uvijek bile na oprezu. Budući da su ustaše bile blagonaklono primljene u Italiji, Austriji i Mađarskoj, jugoslavensko je ministarstvo unutarnjih poslova napominjalo kako dolaskom proljeća treba uvijek udvostručiti pažnju i biti oprezan na tim granicama kako bi se uspješno mogla očuvati država od „Pavelićeve terorističke organizacije“.⁹⁴

Jugoslavenski politički nepoželjnici, komunisti, separatisti ili ustaše ili pak oni koji su htjeli otići zaraditi, npr. u sjevernu Afriku, često su se odlučivali na izlazak iz države kao *slijepi putnici* na brodovima. Tu informaciju je vlastima u Kraljevini Jugoslaviji javio tadašnji Generalni konzulat u Rotterdamu 1938. godine. Kako bi jugoslavenske vlasti ovakve pojave svele na minimum, one su, zajedno s tadašnjom Direkcijom pomorskog saobraćaja⁹⁵ u Splitu, izdale odredbe vezane za domaće i strane brodove koji prometuju prema inozemstvu. Za domaće brodove odredilo se da kapetanije moraju zajedno s mjesnim policijskim vlastima i

⁹⁴ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 19, „Naši vojnici begunci u Italiji, 15. veljače 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 19, „ŠARAR Tomo trgovac iz Miroša, opštne Grižane, sreza Crikvenica, begstvo u Italiju, 22. ožujka 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 19, „ŠARAR Tomo – podaci, 1. srpnja 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 19, „ŠARAR Tomo – podaci, 1. srpnja 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 19, „Francetić Juraj student emigrirao u Italiju, 29. travnja 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 23, „Mere predostrožnosti i obezbeđenja državne granice obzirom na međunarodnu situaciju i prilike, 11. ožujka 1935.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 27, „NIKOLIĆ MOMČILO i drug, ilegalan prelaz granice u Italiju, 10. travnja 1938.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 27, „NIKOLIĆ MOMČILO i drug, ilegalan prelaz granice u Italiju, - podaci, 10. travnja 1938.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 29, „Štoka Vladimir, istarski izbeglica, ilegalan prelaz granice, 14. kolovoza 1939.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 43, „Baroni Adriano, italijanski državljani – ilegalan ulaz u našu zemlju, 22. kolovoza 1940.“; Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine* (Zagreb : Školska knjiga [etc.], 2006.), 72-74., 234., 247., 282-283.; Vladimir Šadek, *Ustaše i Janka-puszta : prilozi o djelovanju logora Janka-puszta i razvoju ustaško-domobranskog pokreta u Podravini za vrijeme monarhističke Jugoslavije* (Molve : Društvo za povjesnicu i starine Molve, 2012.), 18.

⁹⁵ Direkcija pomorskog saobraćaja se uspostavom Banovine Hrvatske 1939. godine preimenovala u Ravnateljstvo pomorskog prometa

službama Financijske kontrole sprječavati nepozvanim osobama pristup i zadržavanja na brodovima dok su bili privezani za obalu. Kapetanije su mogle zajedno s policijom prema vlastitoj procjeni pretresati domaće brodove prije odlaska u inozemstvo i konačno, kapetanije su imale pravo narediti zapovjednicima brodova da su pod prijetnjom novčane kazne i krivične odgovornosti imali obvezu poduzeti najstrože mjere kako se *slijepo putništvo* više ne bi ponovilo. Za strane brodove bile su slične odredbe s tim da su državne vlasti morale biti obzirnije. Ako bi jugoslavenske vlasti htjele pretresti strani brod u potrazi za *slijepim putnikom*, to su mogle učiniti samo uz prisustvo konzula države pod čijom je zastavom brod plovio.⁹⁶

Na području Hrvatskog primorja inozemni se promet odvijao uglavnom preko luke Sušak. Sušački pogranični komesarijat je u suradnji s lučkim vlastima vršio nadzor nad sušačkom lukom i brodovima. Predstojništvo gradske policije u Sušaku javilo je da su spomenute službe uvijek pregledavale brodove prije nego isplove te su zajedno obavili sastanak, na kojem su došli do daljnjih prijedloga za jugoslavenske državne vlasti vezane za problem *slijepog putništva*. Predložili su da bi kapetan broda trebao postati odgovoran prema državnim vlastima za svaki slučaj ukrcaja *slijepog putnika*, da treba obavijestiti sva broderska društva u zemlji kako bi ona mogla upozoriti kapetane o najstrožim naredbama koje se tiču *slijepih putnikâ* i njihove osobne odgovornosti policiji te o disciplinskoj odgovornosti svojoj društvenoj upravi. Kapetani brodova bi, u slučaju pronalaska *slijepog putnika*, odmah trebali provesti istragu i sastaviti zapisnik o istom kako bi ustanovili u kojoj je luci *slijepi putnik* došao na brod i tko mu je pomogao. Također, na sastanku je predloženo da bi se trebalo zabraniti iskrcavanje *slijepog putnika* u stranoj luci tj. kapetani brodova bili su obvezani da *slijepog putnika* iskrcaju u prvoj domaćoj jugoslavenskoj luci. U slučaju da je kapetan iskrcao *slijepog putnika* u stranoj luci, za takav prijestup bi trebao odgovarati. Naime, u slučaju da se *slijepi putnik* koji je uspješno prešao u stranu zemlju prijavi jugoslavenskom predstavništvu u toj zemlji, predstavništvo bi trebalo biti obavezno provjeriti pojedinosti s vlastima te zemlje. U dokumentu se također navodi kako se u lukama Kraljevine Italije ukrcavanje *slijepih putnikâ*

⁹⁶ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 27, „Illegalni prelaz državnih granica naših podanika putem rečnih ili morskih brodova, 14. veljače 1938.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 27, „Илегални прелаз државних граница наших поданика путем речних и поморских бродова (Illegalni prelaz državnih granica naših podanika putem rečnih i pomorskih brodova), 2. veljače 1938.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 27, „ПОТАЈНА АКЦИЈА левиčарских елемената за бегство бродом у иноземство, 28. сiječnja 1938.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 27, „SLEPIH PUTNIKA ukrcavanje na naše ladje, sprečavanje, 23. rujna 1937.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 27, „БЈЕГСТВА ПУТЕМ БРОДОВА, мјере за спречавање, поступак, 10. просинца 1937.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 27, „Бесправно исељавање наших радника (Bespravno iseljavanje naših radnika), 12. сiječnja 1938.“

onemogućavalo postavljanjem carinika na stepenicama broda te da bi se ovakvo rješenje moglo primijeniti i u Kraljevini Jugoslaviji.⁹⁷

Komesarijat pogranične, željezničke i parobrodske policije u Sušaku izdalo je opširan dokument o mogućnostima i načinu provedbe naredbe ministarstva u vezi *slijepih putnikâ*. Oni obavještavaju da po ovom pitanju surađuju već s Predstojništvom gradske policije u Sušaku, čiji su se predstojnik i komesar pogranične policije sastali dva puta te su došli do raznih zaključaka. Prije svega napomenut je problem nedovoljnog osoblja koje bi moglo izvršiti zadatke koje im je država namijenila. Na sastancima su raspravljali i o zabrani pristupa nezaposlenim osobama lučkom području, što je bilo teško provedivo s obzirom na položaj Sušaka i sušačke luke. Naime, u sušačku luku moglo se lako ući preko „Delte“, na kojoj se nalaze razna skladišta, trgovina lesom, odnosno drvnom građom te utovar i istovar vagona za potrebe luke. Zbog toga se razmatralo zatvaranje *Delte* što bi posljedično tome dovelo do zabrane navedenih civilnih djelatnosti. Na pristaništu *Brajdica* – na kojem se i odvijala većina parobrodsko-putničkog prometa – situacija je bila još i gora. Na ovom pristaništu ljudi su mogli dolaziti sa svih strana. Komesar i predstojnik su ipak smatrali kako bi zabrana pristupa luci samo razljutila radništvo te su došli do zaključka da bi nadzor nad lučkim područjem trebalo preuzeti Predstojništvo gradske policije Sušak. Naime, oni su imali Prijavni ured u kojem su mogli provjeriti identitet i mjesto stanovanja pojedine sumnjive osobe. Komesarijat nije imao ovlasti i mogućnosti provjere identiteta te nije imao ovlast da izriče presude i protjeruje ljude. Na sprječavanju ilegalnog ukrcavanja *slijepih putnikâ* surađivali su Komesarijat s lučkim i carinsko-financijskim službama. Financijska služba trebala je nadzirati brodove koji su plovili za inozemstvo, no obavljanje navedenog zadatka bilo je otežano zbog nedostatka carinsko-financijskih službenika. Zbog toga se na jednom od sastanaka odredilo da je svaki brod, koji je putovao u inozemstvo, morao postaviti stalnog čuvara na stepenicama. Prije svakog odlaska morao se izvršiti pretres broda koji putuje u inozemstvo po Komesarijatu pogranične policije, Lučkoj kapetaniji i Carinarnici. Pretres domaćih brodova odvijao se uz privolu kapetana i suradnju posade, dok se pretres stranih brodova odvijao također uz privolu kapetana i uz već spomenutu prisutnost konzula u skladu s državnim odredbama. Svaki zahtjev lučke vlasti bio je prihvaćen te su se mjere pokazale svrsishodnima. Dodatno su još kapetani sa svojom posadom pretresali brod, nakon čega su kapetani morali potpisati izjavu s istaknutim rezultatom – pozitivnim ili negativnim. U slučaju pozitivnog rezultata, *slijepog putnika* se predavalo

⁹⁷ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 27, „Ilegalni prelaz državnih granica naših podanika putem rečnih ili morskih brodova, 28. ožujka 1938.“

Lučkoj kapetaniji ili Komesarijatu, koji se potom sprovodio Predstojništvu gradske policije na daljnji postupak. Napomenuto je da se u posljednjih godinu dana uhvatilo više *sljepih putnikâ*. Skrivali su se ponajviše u ugljenu ili među strojevima te ih je bilo teško pronaći vlastima, ako su imali podršku posade. Kao primjer dobre suradnje predstavnika vlasti i kapetana stranih brodova možemo navesti kapetana norveškog broda koji je pronašao tri *sljepa putnika* tijekom vlastitog pretresa i predao ih odgovornim jugoslavenskim vlastima. O svim ovim odlukama obaviještena su sva strana i domaća parobrodarska društva na Sušaku.⁹⁸

Ilegalnih prelazaka bilo je i preko barki ili čamaca. Ljudi su znali pobjeći barkom iz Italije i doći na područje Jugoslavije. To su znali raditi pripadnici talijanskog i hrvatskog naroda. Imamo jedan primjer prebjega motornim čamcem dvojice Hrvata s tada talijanskoga otoka Lošinja na otok Silbu koji je bio pod jugoslavenskom kontrolom. Od tamo su prevezeni u grad Preko na otoku Ugljanu, gdje se nalazilo područno kotarsko načelstvo. Razlog bijega iz Italije bio je progon.⁹⁹ Drugi primjer je bijeg jednog Talijana, bivšeg časnika iz Milana, koji, kako je rekao, nije bio član fašističke organizacije. Upravo zbog te činjenice nije mogao naći posla pa se u kolovožu 1940. godine uputio vlakom iz Milana u Matulje. Nakon dolaska u Matulje uputio se u Opatiju gdje je iznajmio barku i krenuo za Jugoslaviju. Ujutro 16. kolovoza 1940. doplovio je do Bakarca i ponudio se britanskom konzulatu na Sušaku kao dragovoljac. No, britanski konzulat ga je uputio jugoslavenskim vlastima koje su ga jedno vrijeme držale u pritvoru, a na kraju su ga prebacili u Mađarsku. Mađarske vlasti su ga vratile u Jugoslaviju te se ne zna njegova daljnja sudbina.¹⁰⁰ Sve to je pokazatelj koliko je bilo lagano prijeći granicu neprimijećen te koliki je problem bio kad je pojedinac bio uhvaćen.

3.5. Istarske izbjeglice

Međuratni problem s istarskim izbjeglicama bio je sveprisutan. Mnogi Istrani, ali i ostali hrvatski i slovenski stanovnici s područja Trsta i Gorice, imali su pravo optiranja, dok su se

⁹⁸ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 27, „Ilegalni prelaz državnih granica naših podanika putem morskih brodova, 28. ožujka 1938.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 27, „Ilegalni prelazak državnih granica naših podanika putem morskih brodova, 31. ožujka 1938.“

⁹⁹ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 26, „VIDAS JOSIP, prebegao iz Italije, izveštaj, 28. siječnja 1937.“

¹⁰⁰ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 43, „BARONI ADRIANO, italijanski državljani – ilegalan ulaz u zemlju, 18. kolovoza 1940.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 43, „Nepoznato lice - potraga, 19. kolovoza 1940.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 43, „Baroni Adriano, italijanski državljani – ilegalan ulaz u zemlju, 22. kolovoza 1940.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 43, „Baroni Adriano, italijanski državljani – protjerivanje, 4. studenog 1940.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 43, „Baroni Adrien italijanski državljani ilegalni prelaz iz Mađarske u našu državu, 5. studenog 1940.“

mnogi odlučivali na bijeg u Kraljevinu Jugoslaviju. Tu su privilegiju imali svi južni Slaveni, koji su svojim ostankom na djedovini bili prisiljeni živjeti unutar fašističke Kraljevine Italije. No, nisu svi pobjegli u Jugoslaviju s čvrstom namjerom. Mnogi su iskorištavali tu privilegiju prema svojim interesima. U travnju 1937. godine jugoslavensko se ministarstvo unutarnjih poslova požalilo kako su neke istarske izbjeglice u tim vremenima prebjegle u Jugoslaviju, ali su se znale i ponovno vraćati u Italiju. Razloga za to bilo je više. Mnogi su bježali iz Italije tijekom sredine 30-ih godina kako ne bi morali sudjelovati kao vojnici u talijanskom ratu protiv Abesinije. Ministarstvo unutarnjih poslova u Beogradu požalilo se na pojavu vraćanja izbjeglica u Italiju konkretno u travnju 1937. godine, 2 mjeseca nakon što je Italija pobijedila Abesiniju. Budući da su izbjeglice redovito deponirale svoje talijanske putovnice na čuvanje u tadašnjoj Upravi policije u Zagrebu, pri odluci da se vrate nazad u Italiju često su se obraćali talijanskom konzulatu u Zagrebu kako bi im izdao nove putovnice. Talijanski konzulat je zbog toga tražio obrazloženje od Uprave policije u Zagrebu za deponiranje talijanskih putovnica, što su jugoslavenske vlasti zamjerile talijanskim Hrvatima. Jugoslavenski MUP odlučio je promijeniti dotadašnju politiku. Oni emigranti koji su dolazili redovnim i zakonitim putem u Jugoslaviju više ne bi mogli dobiti iste privilegije u pogledu boravka, zaposlenja, liječenja u državnim bolnicama itd., kao što je to bio slučaj prije s istarskim izbjeglicama. Prema njima bi se odnosilo kao i prema ostalim stranim državljanima, što je značilo da južnoslavenski Istrani ne bi više bili upisivani u spisak emigranata iz Italije. Ne bi više imali status istarskih izbjeglica, osim ako to sami ne zatraže. Uбудuće bi taj status mogli dobiti tek nakon provjere jugoslavenskih državnih službi. Slično je bila zatražila i Uprava policije u Zagrebu, samo što je njihov prijedlog bio još rigorozniji. Oni su predlagali da se ista stvar provede i nad dosadašnjim osobama koje su redovno ušle u zemlju, dobile status istarskih izbjeglica i koje su deponirale talijanske putovnice u Upravi policije u Zagrebu te da se i njih tretira kao ostale strane državljane. Ako bi htjeli status izbjeglice uz deponiranje talijanske putovnice, onda su morali pisano pristati na to.¹⁰¹

¹⁰¹ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 26, „Istarskih izbjeglica uputstvo tko se takovim smatra, 9. travnja 1935.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 26, „ISTRANI DOŠLI U NAŠU ZEMLJU PASOŠEM, 28. veljače 1937.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 26, „IZBEGLICE IZ ITALIJE povodom italijansko-abesinskog sukoba, vođenje evidencije prestaje, 4. kolovoza 1937.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 26, „SUNARODNICI iz Istre, postupak, 4. prosinca 1936.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 26, „Istarski izbjeglice – Uputstvo tko se imade smatrati, 23. listopada 1936.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 26, „Istarski izbjeglice – Uputstvo tko se imade smatrati, 26. listopada 1936.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 26, „Buić Antun istarski izbjeglica - izveštaj, 30. rujna 1936.“

3.6. Gubitak pograničnih karata i protjerivanja

Osobne isprave znale su se izgubiti, kako danas, tako i u međuratnom razdoblju. Stvari bi postajale naročito interesantnima kada bi netko izgubio pograničnu kartu u stranoj državi, a posebno, ako bi se to dogodilo u tada talijanskoj Rijeci. U takvim slučajevima, ako ih je uhvatio talijanski karabinjer ili carinik, procedura bi bila takva da bi prvo završili u pritvoru gdje bi morali objasniti svoju situaciju, zatim bi ih talijanski službenici prevezli do jugoslavenskoga konzulata u Rijeci, gdje bi zatražili privremenu kartu kako bi prešli granicu. Nakon toga su sve to morali prijaviti svom kotarskom načelstvu, gdje bi staru pograničnu kartu proglasili nevaljanom te bi im predstojništvo policije izdalo nove dokumente, odnosno pograničnu kartu. Veća nevolja bila je za one koji bi bez karte bili uhvaćeni u petak ili subotu. Budući da jugoslavenski konzulat u Rijeci nije radio preko vikenda, unesrećena osoba bi morala čekati do ponedjeljka u talijanskom pritvoru.¹⁰²

Protjerivanje iz Jugoslavije bilo je različito regulirano kroz vrijeme. Talijanski su državljani od 30. svibnja 1930. mogli biti protjerani samo uz privolu jugoslavenskog MUP-a u Beogradu. Takva je procedura s vremenom bila ocijenjena presporom pa je jugoslavenski MUP izdao početkom 1937. godine tri odredbe. Prva odredba odnosila se na pitanje talijanskih političkih emigranata talijanske narodnosti koji bi u zapisnik pred vlastima izjavili da su htjeli otići iz Jugoslavije u neku treću zemlju. Odredbom ministarstva protjerivanje su mogle napraviti lokalne službe bez prethodnog odobrenja središnjeg jugoslavenskog MUP-a. Druga odredba ticala se istih talijanskih emigranata koji nisu dali takvu izjavu. U tom slučaju bio je potreban pristanak središnjeg ministarstva. Treća se odredba ticala talijanskih emigranata južnoslavenskih narodnosti, prema kojoj je i dalje bila vrijedila odredba da se kod protjerivanja ovih osoba uvijek prethodno trebao dobiti pristanak ministarstva. Ta se procedura vjerojatno nije mijenjala do početka Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji.¹⁰³

3.7. Talijanska obrambena politika

Proširenje vlasti na istočnojadransku obalu ostalo je važan cilj talijanske vanjske politike nakon Prvog svjetskog rata. Talijani su imali u interesu integrirati nova područja u Julijskoj krajini što brže i što čvršće kako bi bili spremni za mogući budući rat za daljnje

¹⁰² HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 23, „Izveštaj o gubitku pogranične karte od Pavlak Božice, 7. veljače 1935.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 22, „Saršon Aleksandar iz Saršoni – prebačen iz Rijeke, 19. studenog 1935.“

¹⁰³ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 26, „Italijanskih emigranata proterivanje, postupak, 18. travnja 1937.“

osvajanje istočne obale Jadrana. Za to je trebalo organizirati i ojačati vojsku na novom području. Na području Julijske krajine talijanska je vlast ustrojila brojne garnizone za gradove: Trst/Trieste, Pula/Pola (Pulj), Gorica/Gorizia, Udine, Palmanova, Cervignano, Gradiška/Gradisca, Villa Vicentina, Cadroipo, Sacileo, Tolmino, Sv. Petar na Krasu/San Pietro del Carso (danas Pivka), Košana kod Sv. Petra (Pivke), Postojna/Postumia, Ilirska Bistrica/Villa del Nevoso i Podgrad/Castelnuovo.¹⁰⁴

Talijanska vojska bila je organizirana u V. armijsku oblast (korpus) sa sjedištem u Trstu te u XI. armijsku oblast (korpus) sa sjedištem u Udinama¹⁰⁵, a vojne jedinice bile su razmještene po gradovima Julijske krajine koje se može vidjeti u prilogima (pogledaj tablicu 15.).

V. armijska oblast imala je 3 divizije sa sjedištima u Opatiji, Trstu i Gorici. Krajem siječnja 1934. jugoslavenske su službe saznale da su talijanske divizije u Julijskoj krajini ubuduće nosile nazive po zemljopisnim ili povijesnim odrednicama. Tako su za Jugoslaviju bitne divizije dobile zemljopisne nazive: divizija u Opatiji bila je nazvana „Kvarnerskom divizijom“, u Trstu „Timavskom divizijom“, a u Gorici „Sočanskom divizijom“.¹⁰⁶

Vojnici su znali povremeno ići iz jednog mjesta u drugo, često zbog organiziranih vojnih vježbi. Tijekom vojnih vježbi vojnici bi većinom bili smješteni uz granicu kao npr. u blizini Čabra, kod brda *Monte Primus* ili blizu Snježnika, ili blizu Klane. Krajem siječnja i tijekom veljače 1933. godine bile su organizirane zimske vojne vježbe blizu Čabra, na visoravni Gumance kod Klane te ispod Snježnika gdje se nalazilo i glavno zapovjedništvo u kući Planinarskog društva *Gabriele d'Annunzio*. Jugoslavenske službe opisale su vojnu vježbu u vidu marširanja te rasklapanja i sklapanja šatora. Izvijestili su da je bilo i topničkih pucnjava. Na tom logorovanju nisu prisustvovali samo vojnici iz Julijske krajine, nego i vojnici iz ostalih dijelova Italije.¹⁰⁷

¹⁰⁴ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 20, „Дислокационе прилике Италијанских приграничних гарнизона (Dislokacione prilike Italijanskih prigraničnih garnizona), 21. prosinca 1934.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 20, „Dislokacione prilike ital. prigraničnih garnizona izveštaj, 28. prosinca 1937.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 21, „Izveštaj o pripremama Italije i Madjarske za rat, 12. veljače 1934.“

¹⁰⁵ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 23, „Kretanje italijanske vojske, 16. ožujka 1935.“

¹⁰⁶ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 42, „PODACI IZ ITALIJE, 31. siječnja 1934.“

¹⁰⁷ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Izveštaj o stanju vojske u Klanu, 3. veljače 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Izveštaj o stanju vojske u Klanu, 3. veljače 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Podaci o kretanju talij. puka iz Verone, 22. veljače 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Podaci o kretanju 151. i 152. pješ. puka, 4. ožujka 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 23, „Kretanje italijanske vojske, 16. ožujka 1935.“, br. 2448; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „PODATCI IZ ITALIJE, 18. veljače 1933.“

Nakon 2 mjeseca ponovno su se održale vojne vježbe na visoravni Gumance, u okolici Klane. U Klani se nalazilo 800 vojnika 73. pješačke pukovnije, dok se na Gumancu nalazilo 200 vojnika. Brigadni general iz Rijeke Giuseppe Porta obilazio je nekoliko dana granicu. Talijanski generali često su obilazili granicu u to vrijeme. Često su sa sobom nosili karte, dvoglede i fotoaparate. Tijekom lipnja 1933. godine u Opatiju je stiglo 12 talijanskih generala, kojima se pridružio i talijanski ministar rata Pietro Gazzera. Oni su imali nekoliko sastanaka u Voloskom, u stožeru 15. divizije. Zajedno su obilazili granicu u području Klane, Gumanca, Židovja i Čabarske Police uz pregledavanje vojnih utvrđenja na granici pripremajući se za još jednu vojnu vježbu u 1933. godini. U tom je razdoblju Italija organizirala još vojnih vježbi. Vojska je bila smještena pod šatorima kod Snježnika, Pasjaka, Klane, Jušića i Rupe. Interesantno je za napomenuti da je 74. pješačka pukovnija iz Pule stigla pješke na vojnu vježbu.¹⁰⁸

Vojne vježbe nisu samo služile za usavršavanje vojnih vještina te jačanje vojnog duha, nego i za testiranje novodopremljenog oružja. Tako su u travnju 1933. godine 4. topničkoj pukovniji u Rijeci dopremili nekoliko poljskih topova kalibra 7,5 cm, koje su uskoro išli testirati prema Ilirskoj Bistrici.¹⁰⁹ Vojne vježbe su se odvijale pojačano tijekom tridesetih godina sve do propasti Jugoslavije 1941. godine.

3.8. Špijunaža

Na talijansko-jugoslavenskoj granici špijunaža je bila sveprisutna pojava. Na pograničnom je području djelovao određeni broj špijuna i doušnika, dok je onih sumnjivih za to bilo mnogo više. Jugoslavenske su vlasti postupale oprezno te su na najmanji znak ilegalnih nakana ili radnji pisali izvještaje koje su slali lokalnoj i središnjoj vlasti. Razina obavještajnih aktivnosti nije bila u svakom trenutku ista, no ona je bila sveprisutna. Toga su bile svjesne i jugoslavenske vlasti koje su pokušavale aktivno nadgledati, kontrolirati i sprječavati stranu

¹⁰⁸ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Italijanski oficir na državnoj granici“, 27. siječnja 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Izvještaj o stalnom boravku oko 800 vojnika u Klani, 13. travnja 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Izvještaji o izgradnji ceste, 13. lipnja 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Izvještaji o dolasku talijanskih generala na granicu, 17. lipnja 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Izvještaj o stanju vojske na granici, 28. srpnja 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Stanje talij. Vojske u Klani, 2. kolovoza 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „PODACI IZ ITALIJE, 15. kolovoza 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Podaci o vježbi talij. vojske, 26. kolovoza 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Izvještaj o izgradnji novih kasarna, 26. srpnja 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Izvještaj o dolasku većeg broja automobila u Židovlje, 17. srpnja 1933.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „PODACI iz ITALIJE, 11. srpnja 1933.“

¹⁰⁹ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Podaci o talij. vojsci, 30. travnja 1933.“

obavještajnu djelatnost, a napose onu talijansku. Jugoslavenski su izvještaji često bili oskudni kada bi se samo upozoravalo na neku pojedinu osobu sumnjivu za špijunažu. Kod izvještaja koji su bili potkrijepljeni dokazima, izvještaji su bili veći i višebrojni. Čitajući brojne izvještaje može se reći da su u kotarskim, policijskim i žandarmerijskim institucijama izvještaje često pisale osobe s mogućim podrijetlom iz drugih dijelova Kraljevine Jugoslavije. Posebno se to tiče policije i žandarmerije, čiji su službenici često koristili srpske jezične izraze te pisma latinicu i ćirilicu. Izvještaji su nerijetko imali manjak pravopisne ujednačenosti. Pitanje je jesu li činovnici bili blago nepismeni ili su bili samo zbunjeni zbog jezične politike Kraljevine Jugoslavije, zanemarivanja hrvatskog jezika te čestih pravopisnih i gramatičkih promjena tadašnjeg srpsko-hrvatsko-slovenskog jezika. Izvještaji su mogli biti i lažni, posebno oni koji su bili pisani bez dokaza, no država je to tolerirala jer nije htjela moguću opasnost prepustiti slučaju. Pri uspješnom otkrivanju više špijunskih grupacija, njihovih organizatora, špijuna i suradnika 1934. godine jugoslavenske su vlasti dale opis o kakvim se sve vrstama osoba radilo. U pitanju su bile osobe različitih pozadina, društvenih položaja i zanimanja, većinom muškaraca u mlađoj ili srednjoj životnoj dobi, građana ili seljaka. Proučavajući arhivsko gradivo može se primijetiti kako su i žene znale biti špijunke. Rjeđe od muškaraca, ali ipak. Često se sumnjalo na neke žene, osobito ako su bile sumnjivog morala. Strana obavještajna služba bila je prema podacima jugoslavenskih službi ponajviše razvijena uz sjevernu i zapadnu granicu Kraljevine Jugoslavije. Blizu sjeverne granice bio je aktivan ustaški logor Janka-puszta u Mađarskoj od 1931. godine koji je djelovao na području Podravine. U Italiji i u Mađarskoj ustaše su imale potporu tamošnjih vlasti. I Rijeka i Janka-puszta bili su putem željeznice dobro prometno povezani s većim gradovima Jugoslavije. U tim su se gradovima prikupljale razne informacije, posebice političke ili vojne prirode. Informacije, koje bi bile prikupljene, slale su se pisanim putem. Ponekad su informacije bile slane uz uporabu šifre ili češće uz upotrebu kemijskih svojstava. Pisma s obavještajnim podacima često su slana na izmišljene adrese u inozemstvo, a sadržaj takvih pisama bio je većinom prema dogovorenom i špijunima poznatom obrascu, tako da i najnedužnije pismo može sadržavati vrlo važne informacije. Uz pomoć kemijskih sredstava moglo se slati obavještajne podatke preko posve običnog pisma. Tu se dakako ne smiju izostaviti kuriri, kao osobe kojima je zadaća bila prijenos obavještajnih podataka i poruka unutar ili izvan granica zemlje, koji su najčešće dostavljali pisma uz pomoć željeznice, a rjeđe pješice. Kuriri su vrlo često bili aktivni ili umirovljeni željeznički namještenici koji su zbog svog opisa posla mogli putovati bez izazivanja sumnje. Dok su na mađarskoj granici kuriri najčešće bili dvovlasničari, odnosno osobe s imovinom s obje strane granice, na talijanskoj su granici kuriri najčešće bile one osobe koje su uživale povlasticu

pogranične karte. Jugoslavenske službe utvrdile su da je upravo novac bio razlog za obavljanje poslova za strane obavještajne službe. Stoga je veliku pozornost kontraobavještajna služba posvetila naglim promjenama u materijalnom stanju svojih sugrađana. Ako je netko odjednom počeo bolje živjeti, odijevati se, pijančevati ili češće putovati, taj je u pravilu postajao sumnjiv. U slučaju da se kod nekoga materijalna situacija znatno poboljšala, a taj to nije mogao nikako potkrijepiti dokazom, postoji mogućnost da je do materijalnog dobra stigao ilegalnim putem. Strane obavještajne službe znale su vrbovati i vlastite građane južnoslavenskih narodnosti prilikom njihovog dolaska u Jugoslaviju. Za jugoslavenske su službe posebno bili sumnjivi strani novinari i časnici koji su dolazili u Jugoslaviju s mogućim lažnim razlozima kao što su bili posjet kod rođaka, dok bi pravi razlog mogao biti nešto sasvim drugo. Upravo zbog ovih razloga jugoslavenske su vlasti zahtijevale da se od ljudi koji dolaze iz inozemstva u Jugoslaviju prikupe osobni podaci, podaci o njihovom dosadašnjem profesionalnom radu i držanju, po mogućnosti uz fotografiju te sve to dostaviti nadređenim institucijama s ciljem suzbijanja stranog obavještajnog djelovanja.¹¹⁰

Jugoslavenske službe cijelo su vrijeme pratile razinu špijunaže na svom teritoriju. Godine 1930. jugoslavenske su državne vlasti javile kako se razina špijunaže povećala. Najprisutnije su bile talijanska, mađarska i sovjetska špijunaža. Mađarsku špijunažu su potpomagali i hrvatski emigranti, dok je sovjetska špijunaža djelovala tada iz središnjice u Berlinu. U Austriji je djelovala hrvatska emigracija. Postojale su 3 grupe u Beču i jedna u Grazu. U Beču je jedna grupa bila oko pukovnika u mirovini Ivana pl. Perčevića (Karlasse ili Karolinengasse 7), druga grupa oko Geze Hacaka (Ebendorferstraße 10) i treća grupa *Hitcing* (vj. Hitzing) za koju službe nisu bile sigurne niti su znali više podataka o toj grupi.¹¹¹ Ivan pl. Perčević je u svom stanu prikupljao podatke o Vojski Kraljevine Jugoslavije te je koristio i ostale informacije koje je objavljivao protiv Jugoslavije. Budući da mu je žena bila Mađarica, barunica Vest, sestra tadašnjeg konzula u Bukureštu baruna Vesta, surađivao je s Talijanima i Mađarima. Geza Hacak bio je kr. mađarski referent za gospodarstvo i urednik gospodarskih listova u Mađarskoj. Grupa u Grazu djelovala je oko umirovljenog generala Ištvana von Pilara. General von Pilar imao je oko sebe agente bivše časnike topničkog kapetana Redera, inženjera

¹¹⁰ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 20., „Špijunaže sumnjivih lica, podatke dostaviti, 2. lipanj 1934.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41., „CORBOLANI Ana rodj. Blažinić, p o d a c i, 14. rujna 1933.“; Šadek, *Ustaše i Janka-pusztá*, 29-30., 71.

¹¹¹ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 12., „Pojačanje špijunaže kod nas, 13. prosinca 1930.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 14., „Pojačana špijunaža kod nas, 5. ožujka 1931.“

Šedla, dr. Pajicu i mađarskog policijskog kapetana Petkovića.¹¹² Za strane špijune tada su bile u fokusu pitanja vojne i gospodarsko-industrijske prirode. Vojna pitanja su se tada najviše vezivala uz utvrđivanje Triglava, područje Rijeke i Sušaka te osiguravanje Dunava. Što se gospodarskih obavještajnih informacija tiče, u dokumentima se spominju zadatci nadzora rada tvrtki u Nišu, Kruševcu i Obilićevu, brodogradilišta u Splitu i Kotoru, kemijske i rudarske industrije u Omišu, Ružama kod Maribora i kod Šibenika.¹¹³

Praćenje raznih osoba na teritoriju Kraljevine Jugoslavije bilo je u skladu s naredbom od 25. srpnja 1931. godine.¹¹⁴ Prema naredbi jugoslavenske su službe trebale pratiti, nadgledati i izvještavati državne vlasti o dolasku, kretanju i odlasku stranih i domaćih novinara, stranih diplomata, konzula i konzularnih činovnika, stranih ministara i visokih službenika, aktivnih i umirovljenih vojnih časnika, književnika, slikara, crkvenih velikodostojanstvenika, civilnih i vojnih brodova i jahti. Službe su trebale izvještavati državne vlasti o raznim pojedinostima nadgledanih osoba primjerice jesu li prvi puta u mjestu koje su posjetili, zatim s kim su se družili, s kim su se dopisivali i o čemu itd. Posebno su trebale biti nadgledane one osobe koje su se nalazile u turističkim mjestima, kao što su kupališta, toplice ili ljetovališta, zatim u mjestima koja su imala jaku industriju ili su bila važna prometna željeznička središta ili su bila mjesta u kojima su se nalazili vojni garnizoni ili kazneni zavodi.¹¹⁵

Jugoslavenske su vlasti također redovito sastavljale popis špijuna s prikupljenim podacima o svim osobama koje su od 1920. godine osuđene za špijunažu, za one koji su osumnjičeni za špijunažu, uključujući i u stranim državama. Podatci koji su se trebali prikupiti bili su: ime, prezime, ime roditelja, datum i mjesto rođenja, zanimanje, ženidbeno stanje, boravište, opis lica i opis povoda sumnje.¹¹⁶

Za špijune je važna bila talijansko-jugoslavenska granica na Rječini. Obje su države, Italija i Jugoslavija, prepoznale potencijal špijunaže upravo na tom prostoru Hrvatskog primorja te uzajamnu prijetnju od iste. Zbog toga su obje državne službe na području Rijeke i Sušaka morale uložiti dodatan trud kako bi spriječile razvoj špijunaže s ciljem da se očuva državna

¹¹² HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 12, „Pojačanje špijunaže kod nas, 13. prosinca 1930.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 14, „Pojačana špijunaža kod nas, 5. ožujka 1931.“

¹¹³ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 12, „Pojačanje špijunaže kod nas, 13. prosinca 1930.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 14, „Pojačana špijunaža kod nas, 5. ožujka 1931.“

¹¹⁴ Naredba odsjeka za državnu zaštitu od 25. Srpnja 1931. Godine, POV. II. Br. 20537/31

¹¹⁵ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 22, „DIPLOMATA, konzularnih činovnika, i drugih kretanje, podnašanje izveštaja, 15. veljače 1935.“

¹¹⁶ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 20., „Špijunaže sumnjivih lica, podatke dostaviti, 2. lipanj 1934.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 42, „ITALIJANSKA OBAVEŠTAJNA SLUŽBA, Ablak i drugovi,italijanski oficiri sumnjivi obaveštajne službe, 22. prosinca 1936.“

sigurnost i integritet. Vrlo je vjerojatno da su građani Rijeke i Sušaka opravdano, ali često i neopravdano bili pod sumnjom za špijunažu ili krijumčarenje, što je otežavalo život građana uz Rječinu.

3.9. Talijanska špijunaža u očima jugoslavenskih službi

Jugoslavenske službe prepoznale su interes Italije za prikupljanjem informacija o raznim aspektima iz vojne, državne i gospodarske uprave Kraljevine Jugoslavije, kako bi u slučaju ratnog sukoba s Jugoslavijom postupak zauzimanja istočnojadranske obale bio što učinkovitiji, kao i sam poraz Jugoslavije. Jugoslavenske vlasti bile su toga svjesne pa su njezine državne službe bile na visokom stupnju pripravnosti što se može zaključiti proučavajući arhivsko gradivo. Jugoslavenske obavještajne službe na granici Savske banovine sa stranim državama bile su podijeljene po sektorima, a obavještajci koji su bili odgovorni za granicu s Italijom bili su organizirani u VII. sektor. Taj sektor uključivao je područja Čabra, Kastva, Sušaka, Novog, Crikvenice, Senja, Gospića, Krka i Raba te gradova Sušak, Bakar i Senj. Središte VII. sektora nalazio se u Sušaku, a na čelu je stajao predstojnik gradske policije na Sušaku. Pod prismotrom su bili – kao što je već bilo rečeno – mnogi ljudi. U slučaju da je postojala ikakva sumnja za protudržavnu špijunažu, službe su pozivale vrhovnu i lokalnu državnu upravu na oprez glede sumnjive osobe. Puno osoba bilo je nadgledavano – s razlogom ili bez njega. Primjeri su razni: Ljudi koji su se često družili s poznatim agitatorima ili talijanskim državljanima (često u ljubavnoj vezi), stranci koji su se među lokalnim stanovništvom raspitivali o vojnim ili državnim pitanjima, pojedinci koji su bili nadgledani radi sumnjivih djelatnosti članova njihovih obitelji ili jednostavno pripadnici političke opozicije u zemlji okupljenu oko Seljačko-demokratske koalicije. Pitanje tko je vodio obavještajne djelatnosti na području Jugoslavije zanimalo je i jugoslavenske vlasti. Javile su se čak neke informacije da je aktivno na terenu obavještajne djelatnosti organizirao izvjesni grof Alessandro Economo o kojem nema nikakvih informacija. Jugoslavenski MUP sumnjao je da je bio šef obavještajne službe za istok i Balkan. On je znao često putovati u Jugoslaviju preko Austrije što je dizalo razinu sumnje. Ta informacija kretala se u okviru spekulacija i nije bila službeno potvrđena.¹¹⁷

¹¹⁷ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 12, „(Alessandro conte Economo – izveštaj), 17. siječnja 1930.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 21, „CALDONAZZO Edita iz Rijeke boravak u Kranjskoj gori, sumnjiva, 18. siječnja 1934.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 12, „Umberto Manfredi – angažovanje žena za špijunažu, 8. ožujka 1930.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 16, „Obaveštajna služba – na granici - reorganizacija, 10. studenog 1932.“; Bosiljka Janjatović, „Svakodnevnica

Talijanska obavještajna služba za djelovanje u Kraljevini Jugoslaviji bila je posebno organizirana. Obavještajnim radom bavile su se razne službe na području Julijske krajine, koja je tada odgovarala području V. armijske oblasti. Za pograničnu obavještajnu službu glavna je bila *Organizacija za praćenje i borbu protiv antifazišizma* (Organizzazione di Vigilanza e Repressione dell'Antifascismo (OVRA)). Od ostalih institucija obavještajnim radom bavili su se u Političkom odjelu V. armijske oblasti (korpusa), Fašističkoj stranci te u miliciji. Središnjica za obavještajnu službu bila je u zgradi stožera V. armijske oblasti u Trstu. Na čelo talijanske središnje vojne obavještajne službe došao je pukovnik Baldassi¹¹⁸ 1933. godine, tako zamijenivši Alberta Mazija. Baldassi je imao ispod sebe 11 časnika i dočasnika. Jedan je bio kapetan, dvojica poručnika i osmero narednika, dok su dočasnici bili iz žandarmerije i svi su nosili civilna odijela.¹¹⁹

Na čelu Političkog odjela V. armijske oblasti nalazio se šef agenata vitez¹²⁰ Favazi¹²¹. On je surađivao s dr. Mariom Vitellom, Marecialom Palumbom. Obavještajnu službu unutar Fašističke stranke vodio je Nino Martinico i vitez Alfredo Monfera. Samostalni centar za obavještajnu službu imala je i milicija kojim je upravljao Arturo Zanola, zapovjednik avangardista, tj. vojnih postrojbi koje su vršile pripremu terena za ratno djelovanje regularne vojske. Njihovi glavni pomagači i suradnici pripadnici su pristanišne milicije Neprovjerena informacija govori da se središta vojne obavještajne službe nalaze u Postojni i Rijeci.¹²²

Talijanska fašistička organizacija OVRA svoje je središte za Julijsku krajinu imala u Trstu, Piazza dell'Unita 6, u tadašnjoj palači prefektуре. Obavještajna služba OVRA-e u Julijskoj krajini bila je podijeljena u 2 zone. Jedna zona bila je kopnena, a druga je bila pomorska. Službeni naziv kopnene obavještajne službe OVRA-e u Julijskoj krajini bilo je *Povjereništvo za pograničnu policijsku službu V. zone* (Commissariato per il servizio di polizia di frontiera della V. zona). Na čelu tog povjereništva bio je dr. Roberto Gavazzi. Gavazzijev tajnik bio je Carlo Mercaldo. Roberto Gavazzi je na raspolaganju imao dva automobila i dva motocikla. Službeni naziv pomorske obavještajne službe OVRA-e bio je *Povjereništvo za pograničnu policijsku službu VI. zone s jurisdikcijom nad obalnim provincijama gornjeg*

političke elite u Zagrebu u razdoblju između dva svjetska rata“, *Zbornik Mirjane Gross : u povodu 75. rođendana* (Zagreb : Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 1999.), 361.

¹¹⁸ Izvori ne navode ime pukovnika Baldassija

¹¹⁹ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Obaveštajna služba u Julijskoj Krajini.“, 21. veljače 1933.

¹²⁰ Vitez odnosno cavaliere

¹²¹ U arhivskom gradivu se ne spominje njegovo ime, možda se radi o kasnije spomenutom Robertu Gavazziju

¹²² HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Obaveštajna služba u Julijskoj Krajini.“, 21. veljače 1933.

Jadrana (Commissariato per il servizio di polizia di frontiera della VI. zona con giurisdizione sulle provincie costiere dell'alto Adriatico). Na čelu pomorskog povjereništva bio je viši povjerenik vitez dr. Carlo Roberto Rossi. Njegovo je sjedište bilo također u Trstu, Via Milano 10. Rossijev tajnik bio je Amadio Franzo. Carlo Roberto Rossi raspolagao je jednim luksuznim motornim čamcem te s više motornih čamaca za prebacivanje, s oznakom P.S. (Pubblica sicurezza), tj. Javna sigurnost.¹²³

Početkom 30-ih godina Talijani su razmatrali planove za organizaciju obavještajne službe uz talijansko-jugoslavensku granicu. Jedan od prijedloga bilo je formiranje postaja u pograničnim mjestima. U početku su trebale biti samo četiri postaje: u Postojni, Sv. Petru (Pivki), Krasu i na još jednom tada za jugoslavenske vlasti nepoznatom mjestu. Viša vojna vlast odbila je taj prijedlog te su odredili da će obavještajna središnjica u Trstu formirati pokretne obavještajne jezgre ili odrede (*nuclei*). Jezgre su se trebale sastojati od jednog časnika i dva dočasnika. Dužnost takvih pokretnih jezgri bila je da putuju duž granice s ciljem suzbijanja špijunaže. To su trebali postići obraćajući pažnju na ljude. U tom poslu bili su im dužni pomoći hrvatski i slovenski doušnici s talijanske i jugoslavenske strane granice te talijanski službenici karabinjeri, pogranični policajci i financijski stražari. Dalje je navedeno da su troškovi bili za sve to vrlo veliki, ali izgleda da su se Talijani ipak odlučili za to bez obzira na sve.¹²⁴

Ono što je bilo zamišljeno u teoriji, bilo je realizirano u praksi. Još 1930. godine bile su već formirane brojne specijalne jezgre ili odredi (*nuclei speciali*), koje su se nalazile u mnogim tada talijanskim pograničnim mjestima. Oni su imali sjedišta u Matuljima, Podgradu-Bistrici, Brseču, Hrpelju-Kozini, Sežani, Postojni, Pazinu, Puli i Vipavi. Jugoslavenske su službe nagađale da su se isti odjeli nalazili i u Tolminu-Podbrdu, Idriji i Trbižu, no to nije bilo utvrđeno. Na čelu specijalne jezgre nalazio se policijski povjerenik. On je raspolagao s 2-3 agenta, oko 20 karabinjera, automobilom, motociklima i kamionima za hitno prebacivanje te određenim brojem policijskih pasa. Uz obavještajni rad, specijalne jezgre su još dodatno vršile policijsku službu te su radile po specijalnim naredbama. Jezgre su bile direktno podređene gore spomenutima Robertu Gavazziju i Carlu Robertu Rossiju. Sve, koje ove službe uhite, odvodili su u kazneni zavod u Kopar/Koper/Capodistria. Uhićenici su tu bili pod strogim režimom i specijalnim nadzorom koje je znalo potrajati i više mjeseci. Zatvorenici se nisu međusobno vidali, a njihov identitet držan je u strogoj tajnosti. OVRA-i su u obavljanju zadataka trebale

¹²³ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 42, „Italijanska obaveštajna služba pogranične političke policije „O.V.R.A“ izveštaj o njihovoj organizaciji i radu u Julijskoj Krajini, 19. siječnja 1934.“

¹²⁴ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Obaveštajna služba u Julijskoj Krajini, 21. veljače 1933.“

obavezno pomagati sve državne službe, kao što su bile fašistička milicija, policija i vojne vlasti. Bilo je više znamenitih agenata OVRA-e kao što su bili (Giuseppe) Salvi, Giuseppe Ruggeri, Giuseppe i Alfonso Bianchi. Neki od njih djelovali su na području grada Rijeke. Agenti OVRA-e nisu se sa svojim doušnicima sastajali na javnim mjestima, nego su to obavljali u točno određeno vrijeme na osamljenim mjestima ili u nekoj osamljenoj ulici. Primjer kako je to izgledalo u Rijeci bio je ovakav. U određeno vrijeme bi agent i doušnik stajali jedan pored drugog i zatim bi naišao automobil s često istim registracijskim tablicama TS 5992. Agent bi dao znak šoferu koji bi vjerojatno bio sam dr. Bianchi ili neki drugi agent. On bi pokupio doušnika i krenuli bi u vožnju gaseći u autu svijetlo. Nakon obavljenog razgovora u autu, autom bi se dovezli do neke pogodne ulice, u kojoj bi doušnik izašao iz auta i brzo krenuo pješaćiti dalje. Agenti OVRA-e znali su se sastajati u polumraku u crkvi sv. Vida. Doušnici bi se znali sastajati s agentima i neposredno uz obalu kod Kantride, odakle su znali otploviti na otvoreno more. Taj bi čamac bio praćen od drugog policijskog motornog čamca. Gavazzi i Bianchi znali su se sastajati s agentima i doušnicima tijekom ljeta na kupalištima Velden i Pörschach na Vrpskom jezeru kod Celovca (Klagenfurt) ili u Beljaku (Villach), u Austriji. Službenici OVRA-e znali su tu odsjesti u luksuznim hotelima.¹²⁵

U Rijeci se tada nalazila obavještajna služba u sklopu 25. pješačke pukovnije koja je također bila izravno podčinjena središnjici u Trstu. Na njenom čelu se pred sam početak napada na Jugoslaviju 1940. god. nalazio izvjesni kapetan Coccioli¹²⁶. On je vršio vrbovanje jugoslavenskih državljana kao doušnike za potrebe talijanske obavještajne službe s ciljem prikupljanja informacija o brojnom stanju jugoslavenske vojske u okolici Rijeke i Sušaka. Za te je potrebe talijanska država izdvojila veliku količinu novca. Jugoslavenske su vlasti saznale da su talijanske vojne vlasti ubacile u Jugoslaviju više talijanskih dočasnika – većinom radio-telegrafista – s ciljem špijunaže. Neki su bili prebačeni u Zetsku banovinu iz tada talijanske Albanije, neki u Dravsku banovinu, dok je ostatak bio prebačen u tadašnju Banovinu Hrvatsku.¹²⁷

Intenzitet rada talijanske obavještajne službe – kao što smo već napomenuli – nije bio uvijek isti. U nekim bi godišnjim razdobljima ili godinama radili intenzivnije, a ponekad bi

¹²⁵ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 12, „Specijalna odeljenja tajne policije, 18. ožujka 1930.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 42, „Italijanska obaveštajna služba pogranične političke policije „O.V.R.A“ izveštaj o njihovoj organizaciji i radu u Julijskoj Krajini, 19. siječnja 1934.“

¹²⁶ Izvori ne navode ime kapetana Cocciolija

¹²⁷ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 43, „Vojni obav. centar u Rijeci, 21. ožujka 1940.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 43, „ITALIJANSKA OBAVJEŠTAJNA SLUŽBA, podaci, 26. ožujka 1940.“

smanjili svoj interes. Prije svega je važno za napomenuti da su špijuni bili aktivniji tijekom toplijih vremenskih razdoblja. Najvažniji razlog za to je snijeg tijekom zimskog razdoblja zbog čega je za špijune bilo teže ilegalno prelaziti granicu, što se većinom odvijalo noću. Drugi važan razlog bila je vanjskopolitička situacija. Vanjskopolitički odnosi dviju Kraljevina bili su promjenjivi, no svakako uzajamno nepovjerljivi. U trenutku kada su talijansko-jugoslavenski odnosi bili najlošiji početkom 30-ih godina, aktivnost talijanskih obavještajnih službi bila je velika. Tijekom poboljšanja odnosa sredinom 30-ih godina, situacija je bila opuštenija. Ne treba zanemariti ovdje i činjenicu da je Italija tada vodila rat protiv Abesinije, što je Talijane vjerojatno nagnalo na promjenu prioriteta kod potrošnje proračunskog novca. Krajem 30-ih i početak 40-ih označio je pojačanu aktivnost talijanskih obavještajnih službi, posebno nakon talijanske okupacije Albanije.¹²⁸

Talijanska obavještajna služba bila je tijekom tridesetih godina posebno zainteresirana za podatke o stanju vojno-obrambenog sustava Kraljevine Jugoslavije. Za prikupljanje ovakvih informacija bili su zaduženi i agenti u Rijeci. Njihov konkretni zadatak bio je saznati informacije o stanju Vojske Kraljevine Jugoslavije, količini njenih jedinica i opreme, infrastrukturi i utvrđenjima. O svim saznanjima obavještavali su središnju obavještajnu službu u Trstu.¹²⁹ Interesirajući se za vojna skladišta, saznali su da u Delnicama postoji vojno skladište u zgradi dugoj 50 m. Talijanska obavještajna služba bila je zainteresirana za informaciju oko gradnje jugoslavenskih vojnih utvrđenja u Ogulinu i Oštarijama kod Ogulina, Karlovcu i oko Karlobaga.¹³⁰

Grad Sušak bio je istaknuta točka na području jugoslavenskog dijela Hrvatskog primorja prema tada talijanskoj Rijeci. Kao lučki grad bio je važna točka – kao što je bilo već navedeno – za jugoslavensku trgovinu, u kojem se nalazilo mnogo stranih konzulata i jugoslavenskih državnih institucija. Upravo zbog te činjenice može se pretpostaviti da je na Sušaku tada živjelo, dolazilo i/ili odlazilo mnogo stranaca te da se u samom Sušaku moglo čuti i saznati razne

¹²⁸ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 26, „ITALIJANSKA OBAVEŠTAJNA SLUŽBA u posljednje vreme agilnija, 6. veljače 1937.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 42, „ITALIJANSKA OBAVEŠTAJNA SLUŽBA podaci, 5. lipnja 1937.“

¹²⁹ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 15, „Italijanska obavještajna služba - prikupljanje podataka, 9. prosinca 1931.“

¹³⁰ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 15, „Italijanska obavještajna služba - prikupljanje podataka, 9. prosinca 1931.“

informacije. Konkretno je na području Sušaka u prosincu 1934. godine živjelo 337 stranaca, od kojih je bilo 207 Talijana te 52 Kanađana.¹³¹

Upravo zato što je Sušak bio vrlo prometno mjesto, oprez kod jugoslavenskih službi morao je biti na visokoj razini. Sumnjalo se na mnoge ljude, a u ovom diplomatskom radu bit će predstavljeni posebno odabrani slučajevi špijunaže.

Uvidom u ondašnje izvorne materijale vidljivo je da je u Sušaku bilo iznimno mnogo trgovačkih putnikâ. Neki od njih mogli su biti sumnjivi jugoslavenskim službama kao tajni agenti. Posebno bi im bili sumnjivi oni talijanski trgovci koji su slobodno putovali Jugoslavijom bez odgovarajuće legitimacije. Naime, oni to prema tada važećim ugovorima između Italije i Jugoslavije nisu smjeli. Radilo se o Ugovoru o trgovini i plovidbi između Kraljevina Italije i Jugoslavije iz 1926. odnosno 1928. godine. Budući da su takvi slobodni trgovački putnici bili sumnjivi jugoslavenskim vlastima, one su upućivale lokalne službe da prate njihovo kretanje. Prema saznanjima koje su već bili prikupili, sumnjali su da su fašisti slali svoje doušnike kao trgovačke putnike u Jugoslaviju, od kojih su se neki od njih znali služiti i hrvatskim jezikom. Jugoslavenske su vlasti sumnjale da ti trgovački putnici prikupljaju informacije o položaju jugoslavenskih hangara, arsenala, vojnih radionica, kemijskih laboratorija, tvornica streljiva te o tvornicama koje bi se u slučaju rata mogle upotrijebiti za izradu streljiva. Budući da su državne vlasti zatražile nadgledanje, Kotarsko načelstvo Sušak pozvalo je zatim da se strogo pazi na kretanje i rad inozemnih trgovaca koji su sa sobom morali imati odgovarajuću legitimaciju. Uz to su trgovački putnici morali plaćati za to zakonom propisane poreze te su svoju djelatnost morali obavljati po trgovinama, a ne po kućama.¹³²

Primjer za sumnjive talijanske trgovačke putnike bio je uhićeni Giuseppe Lodi koji je navodno skupljao fotografije kastavskog i sušačkog kraja te je slao te fotografije talijanskoj kvesturi u Rijeci. Tijekom pretresa su jugoslavenski službenici pronašli Lodijevu legitimaciju s njegovom fotografijom u karabinjerskoj uniformi. Bio je sproveden u pritvor na Sušaku. Tamo je bio zadržan više mjeseci zbog čega se njegova supruga požalila banu Savske banovine. U pismu banu izjavila je da je njezin muž *Josip* Lodi bio zatvoren tada već 3 mjeseca, bez ikakvog sudskog postupka ili optužnice. Poručila je banu kako je sigurna da je njezin muž nevin, pri

¹³¹ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 22, „I S K A Z ukupnog broja stranih državljana, koji borave na području banske uprave savske banovine, dd 31. decembra 1934., 22. prosinca 1934.“

¹³² HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 12, „Italijanski trgovački putnici kao mogući špijuni - izveštaj, 5. veljače 1930.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 12, „Italijanski podanici kao navodni trgovački putnici - izveštaj, 18. srpnja 1930“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 12, „Vanjskih trgovaca i trgovačkih putnika sakupljanje naručbi, 25. srpnja 1930.“

čemu je zamolila bana za pomoć oko njihove situacije. Pretpostavljajući da je iz institucija Savske banovine došlo neko pismo u Sušak, u odgovoru iz Sušaka banu Savske banovine objasnili su da se policijska istraga usporila zbog nemogućnosti prikupljanja iskaza i dokaza o Giuseppeu Lodiju. No, iz gradske policije Sušak su dodatno napomenuli „da Kr. Talijanske vlasti u sličnim slučajevima naše državljane drže mjesecima i mjesecima u pritvoru bez ikakvog dokaznog materijala“¹³³, čime su htjeli opravdati sporost cijelog procesa.¹³⁴

Pored slučajeva s trgovačkim putnicima, špijunaža se mogla odvijati i preko talijanskih poduzeća koja su djelovala na području Kraljevine Jugoslavije. Imamo primjer iz 1931. godine za poduzeće braće Nascimbeni koje je bilo osnovano 1921. godine, a bavilo se automobilima i autogumama te je imalo dozvolu za autobusni prijevoz. Vlasnici su bili Tiberio i Gino Nascimbeni. Tiberio je boravio u Beogradu, dok je Gino boravio u Zagrebu. Budući da su se družili samo s Talijanima koji su boravili ili doputovali u Jugoslaviju, jugoslavenske su službe izvještavale da su oni bili pristalice fašizma. Jugoslavenske vlasti znale su za njegov kontakt s talijanskim konzulom i konzularnim službenicima u Zagrebu, zbog čega su Gina Nascimbenija smatrale sumnjivcem za talijansku špijunažu. Uz to je važno za napomenuti da je njihov poslovođa u Zagrebu Giovanni Boccolari već bio protjeran iz Jugoslavije zbog špijunaže, što je dodatno dizalo sumnju kod jugoslavenskih vlasti.¹³⁵

Za jugoslavenske službe bili su sumnjivi i umjetnici. Iz jednog izvještaja iz veljače 1930. možemo vidjeti da su jugoslavenske službe držale sumnjivim slikara i publicista iz Rijeke, inače engleskog državljanina Janlearta, rođenog u Rijeci 1871. godine. Osumnjičili su ga za špijunažu u korist Italije, navodeći da je taj umjetnik održavao veze s fašistima u Rijeci. Istraživanjem se može doći do zaključka da je ovaj umjetnik najvjerojatnije John Janko Leard, slikar koji je rođen u Rijeci 1871. godine. On je bio slikar raznih motiva, među kojima su bili i oni pejzažne prirode. Slikajući krajobrazne na području Hrvatskog primorja, vjerojatno je to uzbuđivalo jugoslavenske službe pa su ga zbog toga držale sumnjivim.¹³⁶

Sumnjalo se i na obavještajnu ulogu talijanskih konzularnih predstavništava u Kraljevini Jugoslaviji. Nadzorom je bilo utvrđeno kako su predstavništva često služila kao operativni i kurirski centri te mjesta za sastanke talijanskih obavještajnih djelatnika. Neki izvještaji o provjerama rada i osoblja uputili su na takve slučajeve konzulata u Beogradu i Sarajevu.

¹³³ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 15, „Lodi Giuseppe uhapšen, 11. veljače 1931.“

¹³⁴ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 15, „Lodi Giuseppe uhapšen, 11. veljače 1931.“

¹³⁵ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 15, „Tt. Braća Nascimbeni, autogume Pirelli, automobili „Lancia“ i „Bianchi“-podaci, 2. studenog 1931.“

¹³⁶ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 12, „Janleart sumnjiv - izveštaj, 24. veljače 1930.“

Jugoslavenske su vlasti bile svjesne te mogućnosti pa su držale talijanska konzularna predstavništva pod nadzorom. Dok su ih nadzirale, jugoslavenske su službe došle do zaključka kako su djelatnici talijanskog konzulata u Beogradu uistinu bili aktivni u obavještajnoj službi. Slično se napominje i za talijanski konzulat u Sarajevu 1937. godine uz napomenu da je talijanska vlast povremeno slala 8-10 tisuća dinara mjesečno, a povremeno se taj broj znao podići i na 25.000 dinara mjesečno.¹³⁷

Vrijeme Anschluga je također bilo vrlo turbulentno za obavještajne službe u ožujku 1938. godine. Italija i Jugoslavija više nisu graničile s Austrijom, nego s nacističkom Njemačkom koja je postajala sve odvažnija u svojoj vanjskoj politici. Jugoslavenski MUP saznao je da je talijansko ministarstvo vanjskih poslova poslalo dopis talijanskim konzulatima u Zagrebu i Ljubljani da saznaju kako se njemačko prisvajanje Austrije odrazilo na Kraljevinu Jugoslaviju. Zanimalo ih je jesu li vojne vlasti poslale vojne postrojbe kako bi ojačale granicu s nekadašnjom Austrijom, koje jedinice i u kojem graničnom sektoru, zatim kako je narod u Jugoslaviji doživio te promjene. Važno im je čak bilo saznati što narod misli hoće li se Hitler zadovoljiti samo Austrijom ili će nastaviti dalje. Za Talijane je tada bilo važno pitanje nepovredivosti njihove granice u južnom Tirolu. Također, zanimalo ih je što narod u Jugoslaviji misli o talijanskim stavovima te što misle o ostalim europskim državama Francuskoj, Velikoj Britaniji i Čehoslovačkoj. Konačno ih je zanimalo, misli li narod u Jugoslaviji da bi ovi posljednji događaji oko Anschluga mogli dovesti do svjetskog sukoba te kako bi se Jugoslavija trebala držati po tom pitanju.¹³⁸

Važno je bilo napomenuti da je tu bilo i dvostrukih špijuna, odnosno postojali su Jugoslaviji vjerni talijanski obavještajni doušnici. Kada su dobivali zadatke od talijanske obavještajne službe vezano za vojna, društvena i politička pitanja, jugoslavenske službe su im znale pripremiti smišljene podatke koje bi one bile spremne dostaviti talijanskoj obavještajnoj službi putem dvostrukih špijuna. Jedan takav bio je Nikola Tibljaš iz Zameta na početku 1939. godine. Talijanska služba ponudila mu je posao da izvještava talijansku obavještajnu službu o političkim i vojnim događajima u Jugoslaviji, demonstracijama i njihovim ciljevima i dr. Nikola Tibljaš je pristao surađivati s Talijanima, ali odmah se pri povratku javio jugoslavenskim

¹³⁷ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 42, „ITALIJANSKA OBAVEŠTAJNA SLUŽBA podaci., 5. lipnja 1937.“

¹³⁸ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 43, „ITALIJANSKA OBAVEŠTAJNA SLUŽBA, podaci povodom poslednjih događaja u Austriji, 19. ožujka 1938.“

vlastima i zatražio njihov savjet. Jugoslavenske službe su mu savjetovale da nastavi suradnju s Talijanima te da obavještava jugoslavenske službe na Sušaku, što je on i činio.¹³⁹

Sve ovo pokazuje koliko je situacija na granici i u ostalim dijelovima Jugoslavije bila složena po pitanju špijunaže i koliko su jugoslavenske vlasti morale uložiti truda u protuobavještajni rad s ciljem sprječavanja ili umanjivanja štete neprijateljske špijunaže.

3.10. Hrvati i Slovenci u službi Italije

Hrvate i Slovence koji su bili u službi Italije možemo podijeliti u dvije velike kategorije. Prva kategorija bili su zapravo Hrvati i Slovenci koji su živjeli uz granicu na talijanskom teritoriju. Radi materijalnih naknada, neki su ljudi pristajali na suradnju s talijanskim obavještajnim službama. Druga kategorija bile su ustaše koji nisu nužno radili za talijansku obavještajnu službu, ali su surađivali s Talijanima s ciljem rušenja Kraljevine Jugoslavije. Hrvatska je nacionalistička emigracija predstavljala ozbiljan problem stabilnosti Jugoslavije, zbog čega su jugoslavenske vlasti bile na stalnom oprezu od njenih pripadnika. Bilo je mnogo Hrvata i Slovenaca, ali i ostalih južnih Slavena koji su prihvatili suradnju s fašističkim vlastima. Jugoslavenske su službe opravdano ili neopravdano sumnjale na mnoge Hrvate i Slovence koji su surađivali s talijanskim obavještajnim službama. Često su te Hrvate i Slovence jugoslavenskim službama denuncirali jugoslavenski doušnici u Italiji. Južnoslavenski špijuni su u načelu išli u Jugoslaviju po obavještajnom zadatku i u tom bi ih slučaju, ako ih jugoslavenske službe zateknu na području Jugoslavije, zatvorili, kaznili i prebacili u Italiju.¹⁴⁰

U očima jugoslavenskih državnih službi nije bilo teško postati sumnjiv. Za njih je bilo dovoljno da se dojadi kako je neka osoba viđena u društvu s Talijanima, a napose u talijanskom konzularnom predstavništvu. To je bio opravdani oprez jugoslavenskih vlasti, zato što su talijanske obavještajne službe aktivno vrbovale nove agente. Novim potencijalnim agentima nudila su se razna obećanja, a kad obećanja ne bi funkcionirala, Talijani bi znali vršiti silu i prijetnje. Neki bi pristali naočigled samo kako bi ih pustili i vratili se u Jugoslaviju, no neki su uistinu pristali na obavještajni rad. Ponekad bi se neki Hrvati i Slovenci, ako su se nalazili u nekoj teškoj situaciji, sami ponudili za rad u talijanskoj obavještajnoj službi s nadom da će im služba riješiti njihove privatne probleme. Od ovih agenata, neki bi bili aktivni doušnici za potrebe talijanske obavještajne službe, no neki bi bili *spavači*. *Spavači* su se trebali aktivirati u

¹³⁹ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 43, „Rad italijanske obav. službe, 28. svibnja 1939.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 43, „Tibljaš Nikola, rad ital. obav. službe, 10. ožujka 1939.“

¹⁴⁰ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 12, „Pečarič Karpl i Piciga Peter – izveštaj, 10. ožujka 1930.“

slučaju rata ili pobune na talijanskoj strani. *Spavači* nisu bili samo organizirani u blizini talijansko-jugoslavenske granice, nego i u unutrašnjosti Jugoslavije, sve do Srbije i Makedonije.¹⁴¹

Aktivni agenti djelovali su na razne načine. Vjerojatno najlakši način za prijeći u Jugoslaviju za Hrvate i Slovence bilo je ući pod krinkom istarskog izbjeglice, za što je postojala realna mogućnost. Drugi način bilo je prenošenje pisama. Krajem 1931. godine nalazimo slučaj nekoliko krčkih seljanki, privedenih radi pokušaja prenošenja svežnja pisama. Istragom će ipak biti utvrđeno kako ti sadržaji nisu bili inkriminirajući. Važno je za napomenuti da je prenošenje pisama bilo zabranjeno te se pošta mogla prenositi samo službeno poštanskom službom. Najneugodniji način za sudjelovanje u talijanskoj obavještajnoj službi bio je prijavljivanje svojih susjeda. Prijavljivati se moglo kad su se palile talijanske zastave ili pjevale narodne pjesme. Uz to postojali su agenti provokatori koji bi dolazili na Sušak ili negdje drugdje u Jugoslaviju te su pokušali potaknuti ljude govorom protiv Mussolinija i Italije. Budući da je to moglo izazvati međunarodni incident, to je bilo u Jugoslaviji 1934. godine zabranjeno, pa je agent provokator mogao završiti u zatvoru 14 dana, nakon čega bi mu se zabranio budući ulazak u Jugoslaviju.¹⁴²

U želji da predstavim posebne slučajeve postoje primjeri osoba koje su mogle postati sumnjive i na temelju potpisa, odnosno grafologije. Jugoslavenski generalni konzulat u Trstu izdao je vizu Bruni Vaienteu, Guidu Gaspariniju i Etoru Manijeru na molbu poduzeća Lanificio Rossi iz Schija. Budući da se njihovi potpisi nisu podudarali, konzulat je sumnjao u njihovu vjerodostojnost. Gasparinijev potpis na putovnici i na fotografiji je prema mišljenju iz konzulata bio sasvim različit. Vaienteov potpis bio je vrlo sličan kao onaj tajnikov potpis koji je ovjerio putovnicu te je bio previše ukrašen za jednog običnog radnika. Konzulat je čak ocijenio njihovu fizionomiju uz napomenu kako ne odgovara talijanskom tipu fizionomije.

¹⁴¹ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 12, „Radovan Antunović u službi italijanske obaveštajne službe - izveštaj, 17. siječnja 1930.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 16, „Vrbovanje naših podanika u ital.ob.sluzbu., 6. listopada 1932.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 16, „Razgranjavanje i vrbovanje italijanske obaveštajne službe, 16. studenog 1932.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 22, „Maksimilijan-Mirko Rajer - podaci, 10. siječnja 1935.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Kovačić Alojzij i drugovi ital. podanici slovenske narodnosti denuncijanti., 6. svibanj 1931.“

¹⁴² HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 15, „Braut Marija i Kosić Dinka prenašanje pisma u Italiju., 7. prosinca 1931.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Milić Mario i drugovi italijanski podanici-sumnjivi., 15. lipnja 1931.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Stojšić Rajmund /Rajko/, sumnja špijunaže u korist Italije., 15. veljače 1932.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Saslušanje, 27. siječanj 1932.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Potkazivači našeg življa u Gorici, 11. listopada 1932.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 42, „Korić Pavao, iz Rijeke italijanski agent provokator., 23. veljače 1934.“

Budući da su napomenuli kako nije isključeno da su ova trojica imali veze s ustaškom emigracijom, vjerojatno su u konzulatu pomislili da su Hrvati.¹⁴³

Težak položaj hrvatskog i slovenskog naroda u Italiji i opća gospodarska kriza zasigurno su tjerale ljude u očaj te na pristajanje na rad za talijansku obavještajnu službu. Suradnika je bilo s obje strane granice, a neki su služili sigurno i iz čistog oportunizma što može pokazati koliko je bila zamršena situacija uz granicu te u samom životu naroda.

3.11. Jugoslavenska tajna služba u Italiji

Jugoslavija je imala svoje agente na području Kraljevine Italije. Imala ih je čak i na višim pozicijama u Italiji pa se može pretpostaviti da je i Jugoslavija najvjerojatnije bila vrlo svjesna ciljeva talijanskih obavještajaca.¹⁴⁴

Budući da je Jugoslavija imala doušnike u Talijanskoj obavještajnoj službi, jugoslavenske su službe mogle ponekad znati što je bio interes istraživanja talijanskih službi. U listopadu 1933. godine saznale su kako Talijani žele prikupiti podatke o cesti Gornje Jelenje-Lazac. Konkretno ih je zanimala duljina ceste prema kilometražnoj oznaci, duljina prema časovniku, odnosno utrošenom vremenu, stanje u kojem se cesta nalazi (gdje je bolja, gdje lošija), prosječna širina ceste (gdje je najšira i najuža), osobine okolnog prostora, terena i vegetacije, objekti koji se nalaze uz cestu (od čega su građeni, u kakvom su stanju i njihova nosivost) te pruža li cesta zaklon za postrojbe (gdje i u kojoj mjeri). Te informacije su talijanskim vlastima bile važne kako bi se bolje pripremile za mogući budući rat.¹⁴⁵

Jugoslavenski doušnik u talijanskoj službi dobio je zadatak da otkrije, gradi li se u Selcima pristanište za hidroavione uz informaciju, ima li u Selcima vojnih postrojbi te je li točno da se u sušačkoj tvornici papira otvorio novi odjel za kemijsko čišćenje pamuka za eksploziv.¹⁴⁶

Jugoslavija je također imala vrlo razgranatu obavještajnu mrežu u Italiji. Neki nam izvještaji kazuju o projugoslavenskoj djelatnosti raznih jugoslavenskih povjerenika koji su kao zaposlenici pri visokim talijanskim vojnim ili državnim organima obavještavali jugoslavenske

¹⁴³ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 25, „BAIENTE BRUNO i drugovi, podaci, sumnjivi, 30. rujna 1936.“

¹⁴⁴ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Italijanska obaveštajna služba-podaci., 6. prosinca 1933.“

¹⁴⁵ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „ITALIJANSKA OBAVEŠTAJNA SLUŽBA, p o d a c i , 21. listopada 1933.“

¹⁴⁶ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 42, „Italijanska obaveštajna služba podaci, 27. veljače 1934.“

vlasti o talijanskim djelovanjima. Jedan primjer za to bio je jugoslavenski povjerenik kod šefa Talijanske obavještajne službe fašističke tajne milicije u Rijeci (OVRA-e). On je djelovao pod imenom Gualtiero Tono te je primio zadatak da istraži podatke o žandarmeriji na Sušaku i okolici, nakon čega je odmah obavijestio jugoslavenske vlasti o tom zadatku pa su jugoslavenski službenici mogli pripremiti što će moći otkriti talijanskim vlastima preko svog tajnog povjerenika. Uz to su jugoslavenske službe napominjale kako je krajem 1933. jačala aktivnost jugoslavenskih emigranata te da ovaj interes za tim podacima može imati za cilj pomoć protujugoslavenskim emigrantskim namjerama. Ova bojazan bila je tada opravdana jer su jugoslavenske službe već utvrdile da OVRA i emigranti surađuju. Nije bilo navedeno, ali bilo je vrlo vjerojatno da se radilo o ustaškoj emigraciji koja je već 1932. godine podigla Velebitski ustanak.¹⁴⁷

Pozorno se pratilo pisanje talijanskih novina. Tako list „Il Piccolo“ donosi vijest o eksploziji paklenog stroja i pogibiji izvjesnog Josipa Novaka u Rotterdamu tijekom svibnja 1938. godine. U početku se smatralo da je imao čehoslovačku putovnicu i da je moguće da je kao terorist poginuo od vlastite bombe, no jugoslavenske su vlasti odmah pomislile kako se radilo o jugoslavenskom državljaninu Novaku čehoslovačke narodnosti, koji je 1936. godine bio evidentiran zbog špijunaže. No, u kolovozu 1938. godine saznalo se kako je poginuli Novak imao njemačku putovnicu na ime „Jozef Novak“. Ta putovnica ispostavila se lažnom, a zapravo se radilo o ukrajinskom nacionalistu Eugenu Konovalcu kojeg su vjerojatno usmrtili Sovjeti.¹⁴⁸

U veljači 1937. godine javio je jugoslavenski MUP da je talijanska vojna služba postala aktivnija te da pokušava upotrijebiti jugoslavenske dvovlasnike s obje strane granice te uopće jugoslavensko pogranično stanovništvo. Poziva se na veći oprez državnih službi.¹⁴⁹

Iz svega navedenog može se zaključiti kako je jugoslavenski obavještajni rad bio vrlo aktivan i razgranat na području Italije.

¹⁴⁷ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Italijanska obaveštajna služba – podaci, 19. studenog 1933.“

¹⁴⁸ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 28, „NOVAK JOSIP-žrtva bombe, koju je nosio, 27. svibnja 1938.“; HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 28, „Novak Josip - podaci, 12. kolovoza 1938.“

¹⁴⁹ HR-HDA 1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 26, „ITALIJANSKA OBAVEŠTAJNA SLUŽBA u posljednje vreme agilnija, 6. veljače 1937.“

3.12. Krijumčarenje

Problem krijumčarenja, kao ilegalnog prenošenja stvari preko granice, u to je doba bio izrazito raširena pojava. Krijumčarile su se razne stvari, od običnih, svakodnevnih stvari kojih može nedostajati u državi do oružja, eksploziva, knjiga, novina, propagandnog materijala i slično. Tu dolazimo i do djelovanja protujugoslavenski nastrojene emigracije, a napose hrvatske emigracije koja je pretežno u tom razdoblju djelovala u sklopu Ustaško-domobranskog pokreta. Pored njihove zabranjene literature i propagande oni su krijumčarili i oružje u Kraljevinu Jugoslaviju, kako bi se pripremili i u povoljno vrijeme potaknuli oružanu pobunu protiv Jugoslavije.

Jugoslavenske vlasti bile su svjesne problema krijumčarenja oružja, ilegalne literature i propagandnih materijala pa i drugih stvari, koje su podlijevale plaćanju carine. Kako bi uspješno odgovorile na taj problem, jugoslavenske su vlasti donosile razne naredbe i upozorenja te su znale organizirati i konferencije vezane za tu problematiku. Jednu takvu organizirala su ministarstva unutarnjih poslova, financija i prometa Kraljevine Jugoslavije u srpnju 1937. godine. Ta konferencija bavila se prvenstveno krijumčarenjem preko mora te je zaključeno kako se treba poboljšati služba političke i financijske kontrole pomorske granice u skladu s jugoslavenskim državnim i fiskalnim interesima. Izaslanik ministarstva financija izjavio je da će se u iduće dvije godine nabavkom dvaju motornih čamaca s brzinom od najmanje 20 morskih milja poboljšati pomorska financijska (carinska) kontrola. Za tu nabavku predviđeno je podizanje kredita od tadašnjih 2 milijuna dinara. Tadašnja carinska flota imala bi na raspolaganju dva parobroda i četiri motorna čamca. Flotu je trebalo opremiti radioprijamnicima radi održavanja veze s upravnim vlastima na kopnu.¹⁵⁰

Najopasnije što se moglo krijumčariti preko granice bili su ljudi i oružje. Ljudi i oružje su se krijumčarili duž granice, kako kopnene, tako i pomorske. Granica se mogla na nekim dijelovima lakše prelaziti, a na nekim teže. Nakon uspostave Šestosiječanjske diktature u Kraljevini Jugoslaviji, Italiju je zatekao pojačani val dolaska političkih emigranata iz Jugoslavije. Neistomišljenici i protivnici režima počeli su s ilegalnim radom izvan granica države, a među njima su bile i buduće ustaše. U prosincu 1932. godine jugoslavenske su vlasti čule o organiziranom *Komitetu za akciju u inostranstvu*. Nije jasno, ako se radilo o Ustaškom pokretu, no ono što je bilo interesantno jest kako su se prema saznanjima jugoslavenskog

¹⁵⁰ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 26, „Politička i financijska kontrola pomorske granice, 7. srpnja 1937.“

doušnika iz Italije krijumčarili ljudi, oružje i streljivo. U jednom slučaju radilo se o imućnom dvovlasničaru prezimena Medved¹⁵¹ iz okolice Ilirske Bistrice. Zbog dvovlasništva imao je pravo na dvovlasničku propusnicu te je često prelazio granicu zbog imovine. Doušnik iz Italije saznao je kako je Medved svakodnevno u svojim kolima prenosio oružje i streljivo. Ljude ilegalce krijumčario je pod krinkom njegovih najamnih radnika uz pomoć talijanskog policijskog činovnika kao posrednika te uz dobre odnose s jugoslavenskim časnikom i nekoliko vojnika jugoslavenske pogranične jedinice. Za jugoslavenske vojnike pretpostavljalo se da nisu bili upoznati s njegovim ilegalnim radnjama.¹⁵²

Tijekom veljače 1933. godine bio je prenesen iz Italije u Jugoslaviju paket s eksplozivom ili oružjem na području Čabarske Police. Može se reći da su se krijumčari oružja češće odlučili provesti svoje naume dalje od Sušaka na manje nadziranim dijelovima granice. Gradska policija u Sušaku predložila je da se ta granična zona oko Čabra bolje utvrdi ili kroz osnivanje policijske postaje u Prezidu ili kroz organiziranje stalnih patrola uz granicu. Krijumčarenje oružja iz Rijeke u Sušak odvijalo se u manjim količinama. Za to imamo primjer iz studenog 1932. godine kada su kod dvojice putnika povratnika iz Belgije Ante Marasovića i Josipa Mudnića iz Ugljana pronašli dva pištolja marke Browning te ukupno 24 komada pripadajućeg streljiva. Pištolji su bili skriveni pod odjećom u području međunožja, a metci su se nalazili u cipelama. Oružje je zaplijenila carinarnica u Sušaku, a Marasović i Mudnić su bili privedeni i predani komesaru pogranične policije. Tu su objasnili da su pištolje nabavili u Belgiji za vlastitu sigurnost te da su prije povratka htjeli prodati pištolje, ali nitko ih nije htio kupiti. Nakon obavljene istrage bili su kažnjeni globom od 200 dinara i 10 dana zatvora. Za kraj ostaje veliko pitanje, u kojoj su mjeri bile umiješane talijanske službe u pomaganju ilegalnog krijumčarenja oružja u Jugoslaviju.¹⁵³ Drugi primjer bio je u ožujku 1933. godine javljeno je jugoslavenskim službama da je u riječku carinarnicu iz Beča stiglo 4 paketa municije za revolvare te jedan paket s 32 revolvera. Oružje su preuzela 3 policajca i 2 civila, koji su trebali prenijeti oružje jednu noć kod sušačke tvornice *Lazarus*, kod Delte.¹⁵⁴

¹⁵¹ U arhivskom gradivu nije bilo zabilježeno ime

¹⁵² HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 16, „Podaci iz Italije, 21. prosinca 1932.“

¹⁵³ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 16, „Marasović Ante iz Ugljana i drug, prenos oružja iz Belgije, 21. studenog 1932.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 16, „Marasović Ante i Mudnić Josip, krijumčarenje revolvera i municije, 24. studenog 1932.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 16, „MARASOVIĆ Ante i MUDNIĆ Josip krijumčarenje revolvera, izvještaj, 24. prosinca 1932.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Prebacivanje oružja iz Italije preko Čabarske Police na naš teritorij – izvještaj., 2. travnja 1933.“

¹⁵⁴ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 41, „Prebacivanje oružja in eksploziva, 9. ožujka 1933.“

Uz ostale slobode koje su bile ukinute, postojala je zabrana posjedovanja i širenja određene literature, knjiga, novina ili letaka koje je tadašnja jugoslavenska vlast ocijenila protudržavnim. Među takvim naslovima bile su i ugledne talijanske novine *Corriere della sera*, koje su do dana današnjeg u Italiji ostale važan medij i tiskovina. U veljači 1934. godine talijanski državljaniin pekar Amadeo Udović bio je pri prelasku granice uhvaćen s novinama *Corriere della sera*. On se branio da nije znao da su te novine zabranjene u Jugoslaviji, no bez obzira na to bio je kažnjen s 300 dinara kazne te mu je ukinuta redovna pogranična karta i viza. Iako nema naznaka o konkretnom protudržavnom djelovanju Amadea Udovića, ovaj izvještaj nam zorno svjedoči o državnoj strogoći prema mogućoj talijanskoj agitaciji i propagandi kroz zabranu ulaska onim pojedincima koji bi bili uhvaćeni u posjedovanju naizgled benignih stvari kao što su bile novine.¹⁵⁵

Budući da je postojala strogoća u provedbi jugoslavenskih zakona i naredbi, ali i zbog općih gospodarskih razloga, ljudi su često prenosili stvari ilegalno preko granice i duž talijansko-jugoslavenske granice. Jednom se tijekom veljače 1935. godine krijumčarila neka roba koju je na granici tijekom patrole presrela jedinica straže *Pehlin* 69. graničarske čete. Nakon upućenog upozorenja i ispaljenog pucnja razbježala se krijumčarska skupina. Straža je zaplijenila robu, ali nije bilo naznačeno o kakvoj se robi radilo.¹⁵⁶

Uspostava diktature, zabrana i represije unutar Jugoslavije dovela je do vala protujugoslavenske emigracije koja je počela s vanjskim djelovanjem razaranja jugoslavenske države. Budući da je emigracija većinski vjerovala da se u mirnodopsko vrijeme samo oružanom pobunom mogla uništiti Jugoslavija, može se pretpostaviti kako je tijekom tridesetih godina bila povećana razina krijumčarenja na granici.

¹⁵⁵ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 21, „Udović Amadeo iz Rijeke prenos zabranjenih novina.“, 24. veljače 1934.

¹⁵⁶ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 23, „Krijumčari na rejonu 69 granične čete“, 25. veljače, 1935.

4. Zaključak

Međudržavni odnosi, kao i granica na Rječini između Kraljevina Italije i Jugoslavije u mnogome su oblikovali živote građana Rijeke i Sušaka u međuratnom razdoblju. Budući da se ipak radilo o kratkom vremenskom razdoblju od dvadesetih godina do 1941. godine, može se pretpostaviti da se u mentalitetu sugrađana i njihovom odnosu ne bi puno toga promijenilo da u Italiji nisu došli fašisti na vlast. Njihov radikalizam utjecao je i udaljio građane Rijeke i Sušaka, posebno zbog fašističke agresivne vanjske politike koja je imala za cilj imperijalno širenje Kraljevine Italije, kao što je navedeno u tekstu. Ipak, svakodnevica u životu građana Rijeke i Sušaka prolazila je relativno normalnim tijekom uza svu špijunažu, vojnu prisutnost s obje strane granice te vojnih manevara koji nisu bili rijetka pojava. Ljudi su ipak morali živjeti svoj život i preživjeti veliku gospodarsku krizu tijekom tridesetih godina 20. stoljeća.

Talijanski vojni manevri dakako nisu bili jedino što se uz granicu odvijalo. Za Italiju je bilo važno osigurati svoje teritorijalne dobitke nakon Prvog svjetskog rata, utvrditi ih i pripremiti se za daljnje širenje u osvajanju ostatka istočnojadranske obale.

Budući da je talijanska politika bila usmjerena k vojnoj spremnosti Italije za budući rat, bilo je potrebno uvijek biti dobro obaviješten o stanju i pozicijama unutar potencijalno neprijateljske države, kao što je za Italiju bila Jugoslavija. Svjesna svoje situacije, Jugoslavija je isto tako vršila aktivnu špijunažu unutar Italije, bilo aktivno, bilo pasivno kroz dojave od strane hrvatskog i slovenskog pučanstva s druge strane granice. Upravo iz ovakvih spoznaja valja istaknuti činjenicu da je situacija na granici po pitanju špijunaže bila vrlo aktivna.

Diplomatski gledano, Kraljevine Italija i Jugoslavije nikada nisu bile u dobrim odnosima. Čak i uz kratkotrajno približavanje dviju država postignutog Beogradskim sporazumom, Italija i Jugoslavija nisu razvile međusobno povjerenje i suradnju. Kako bi oslabila svog susjeda, Italija je aktivno koristila višeetničku, višejezičnu i viševjersku narav centralističke i unitarne Kraljevine Jugoslavije. Upravo zbog centralizma, unitarizma, a u jedno vrijeme i kraljeve samoproglashene diktature, mnogi manjinski narodi Kraljevine Jugoslavije nisu bili zadovoljni. Tu je slabost Italija iskorištavala podržavajući djelovanje Ustaškog pokreta. Ustaški je pokret, i u manjoj mjeri ostali politički opozicijski akteri poput Augusta Košutića iz HSS-a¹⁵⁷, pokušao izvana djelovati na unutarnju situaciju u Jugoslaviji. Kako bi to uspio, Ustaški je pokret morao krijumčariti novine, knjige, propagandu te oružje i streljivo pa i

¹⁵⁷ Mirko Glojnarić, *Borba Hrvata : kronika dvaju desetljeća političke povijesti : (1919.-1939.)* (Zagreb : Bil commerce : Nova stvarnost, 1996.), 54.-65.

same ljude, kao što smo imali primjer u tekstu. Pored takvih pojava javljala se tijekom gospodarske krize 30-ih godina 20. stoljeća i krijumčarenje gospodarskih dobara. Iako je postojalo neplaćanje carina za određena dobra u međugraničnoj trgovini, neka dobra bila su carinjena pa su ih neki pojedinci krijumčarili preko granice. Opravdano je razmišljati da su u tome mnogo puta i uspjeli. No, to se u dokumentima ne može pronaći pa pronalazimo samo ono što je pronađeno ili uhvaćeno na djelu.

Iako jugoslavenski odnosi s Italijom nisu bili optimalni, narod je uza sve to, uz pokoji incident, nastavio živjeti i preživljavati u teškim uvjetima koristeći pogranične karte kako bi, ili koristili mogućnost kupnje jeftinijih namirnica s *ove* ili *one* strane Rječine, ili kako bi seljačko stanovništvo iskoristilo mogućnost i prenosilo poljoprivredna dobra i prodavala svoje namirnice s druge strane granice koja im je u datom trenutku mogla pružiti veću dobit.

Takva je bila situacija uz promijenjene okolnosti sve do travnja 1941. kada je Drugi svjetski rat došao i u Hrvatsku, odnosno Jugoslaviju do svibnja 1945. godine kada su zajedno i Sušak i Rijeka bili oslobođeni u potpunosti od talijanske fašističke okupacije, sjedinjeni u jedan grad u tadašnjoj Hrvatskoj koja je bila dijelom tada nove socijalističke i federativne Jugoslavije.

5. Prilozi

SLIKE

1. iVijest.hr, „Teritorijalna obećanja Italiji prema Londonskom ugovoru od 1915. godine“.

Pristup ostvaren 28. lipnja 2022. <https://ivijesti.hr/wp-content/uploads/2020/04/d.png>.

Slika 1. Teritorijalna obećanja Italiji prema Londonskom ugovoru od 1915. godine.

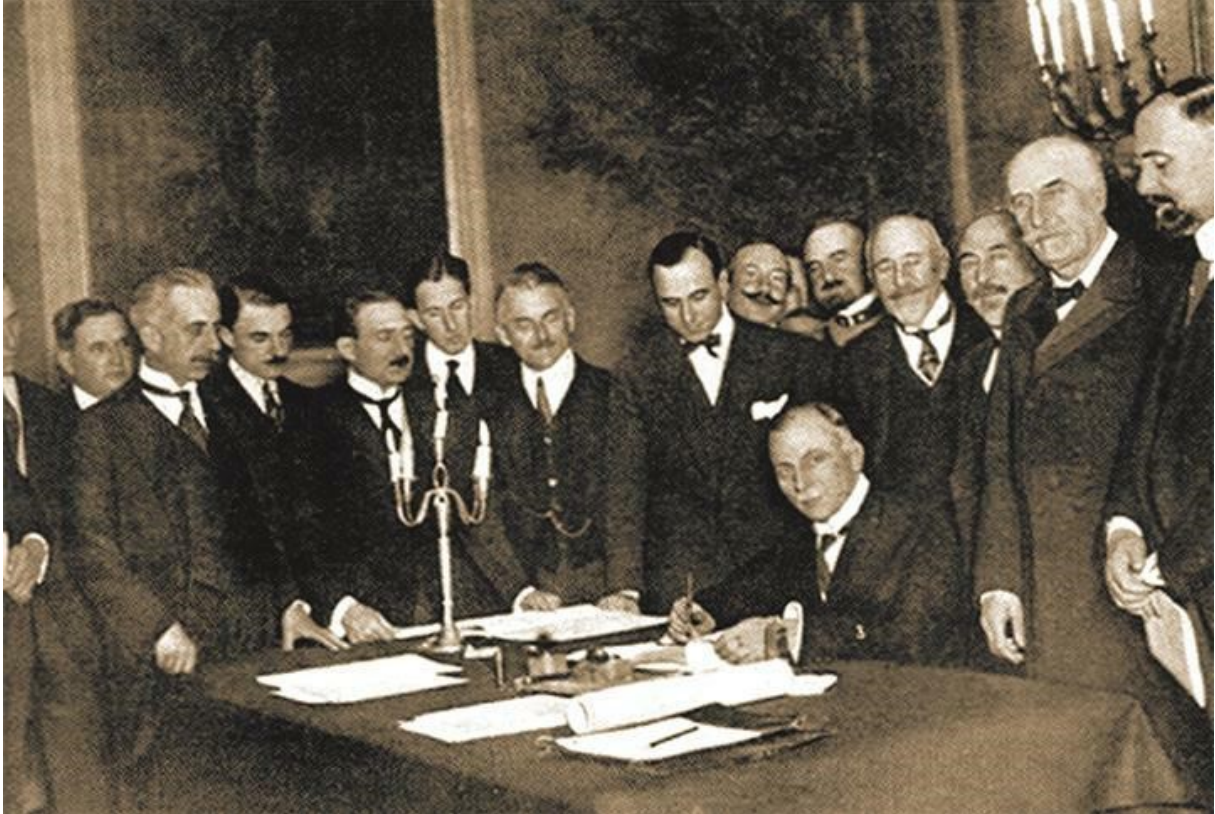
2. Storia postale. „Proclama del 30 ottobre 1918“. Pristup ostvaren 28. lipnja 2022.
<https://www.ilpostalista.it/sommario/imm/189/12.jpg>.

Slika 2. Proglas Talijanskog narodnog vijeća Rijeke od 30. listopada 1918. u korist
ujedinjenja Rijeke s Italijom.

3. Wikimedia Commons. „Potpisivanje Rapalskog ugovora“. Pristup ostvaren 28. lipnja 2022.

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/hr/d/d7/Potpisivanje_Rapalskog_ugovora.JPG

Slika 3. Ministar vanjskih poslova Kraljevine SHS dr. Ante Trumbić potpisuje Rapallski ugovor 12. studenog 1920.

4. Izložba Granice – između reda i kaosa. „Kastavština između dvaju ratova“. Pristup ostvaren 28. lipnja 2022. <http://granice.ppmhp.hr/wp-content/uploads/sites/11/2020/11/scan0002.jpg>.

Slika 4. Slobodna Država Rijeka (1920.-1924.).

5. Lokalpatrioti Rijeka. „Krvavi Božić 1920.“.Pristup ostvaren 28. lipnja 2022.
<http://www.lokalpatrioti-rijeka.com/forum/download/file.php?id=8415>.

Slika 5. Barikade pred gradskim tornjem u Rijeci za vrijeme Krvavog Božića 1920.

6. Lokalpatrioti Rijeka. „Krvavi Božić 1920.“. Pristup ostvaren 28. lipnja 2022.
<http://www.lokalpatrioti-rijeka.com/forum/download/file.php?id=8338>.

Slika 6. Porušeni mostovi koji povezuju Rijeku i Sušak za vrijeme Krvavog Božića.

7. Istrapedia. „Potpisnici Rimskih ugovora Nikola Pašić (u prvom planu lijevo), Momčilo Ninčić i Benito Mussolini na dočeku jugoslavenskog izaslanstva na rimskoj željezničkoj postaji Termini 25. siječnja 1924.“. Pristup ostvaren 28. lipnja 2022. https://www.istrapedia.hr/media/_sized_/uploads/images/article_images/photo_1533312628_1_175-crop-c0-5_0-5-871x497-70.jpg.

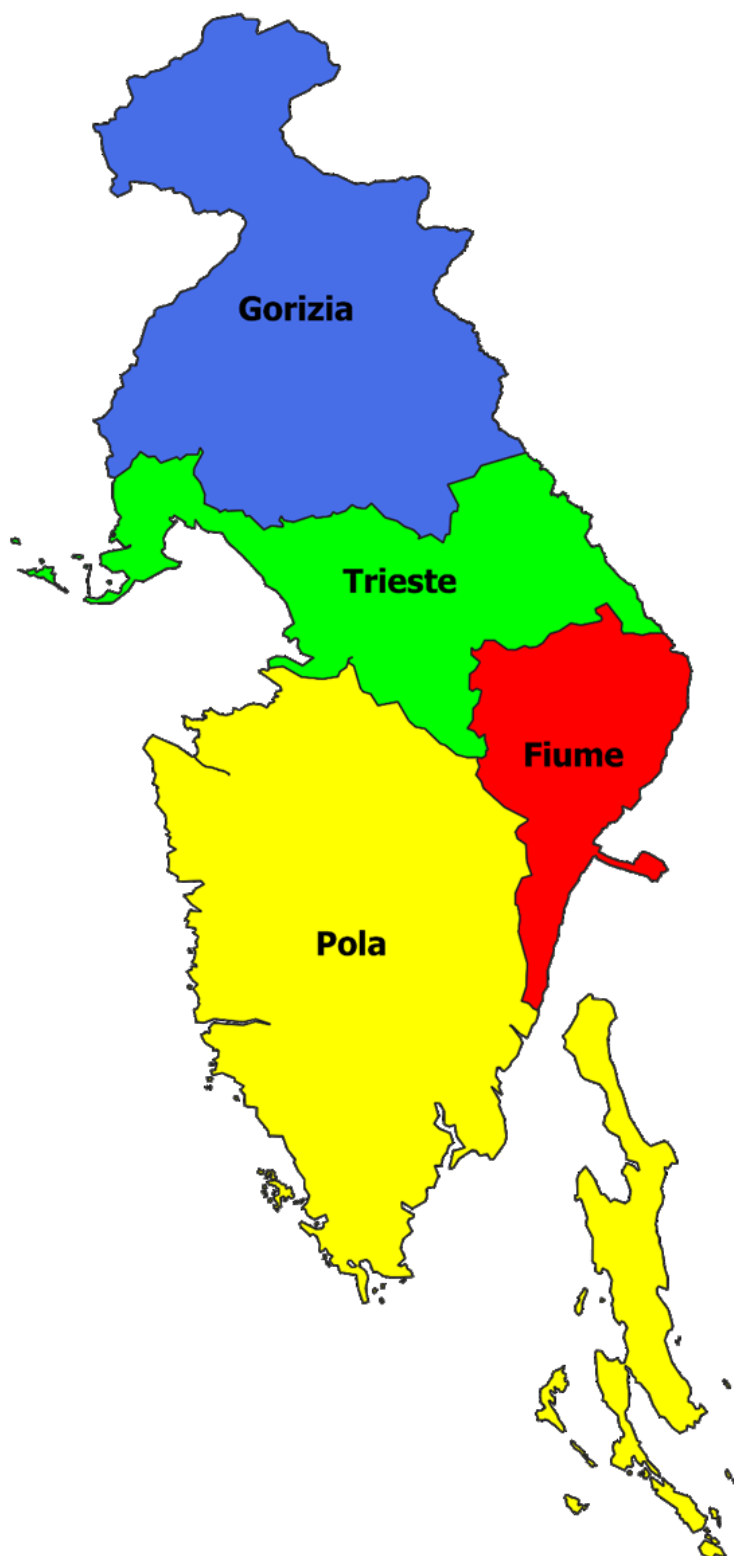
Slika 7. Predsjednik Vlade Kraljevine SHS Nikola Pašić, ministar vanjskih poslova Kraljevine SHS Momčilo Ninčić i predsjednik Vlade Kraljevine Italije Benito Mussolini prilikom dolaska jugoslavenskog izaslanstva na rimski željeznički kolodvor *Termini* 25. siječnja 1924. godine.

8. Lokalpatrioti Rijeka. „Granice SDR 1920. i 1924.“. Pristup ostvaren 28. lipnja 2022.
<https://www.lokalpatrioti-rijeka.com/forum/download/file.php?id=6836>.

Slika 8. Rijeka nakon Rapallskog (lijevo) i nakon Rimskog ugovora (desno).

9. Wikimedia Commons. „Venezia Giulia province“. Pristup ostvaren 28. lipnja 2022.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4a/Venezia_Giulia_province.png.

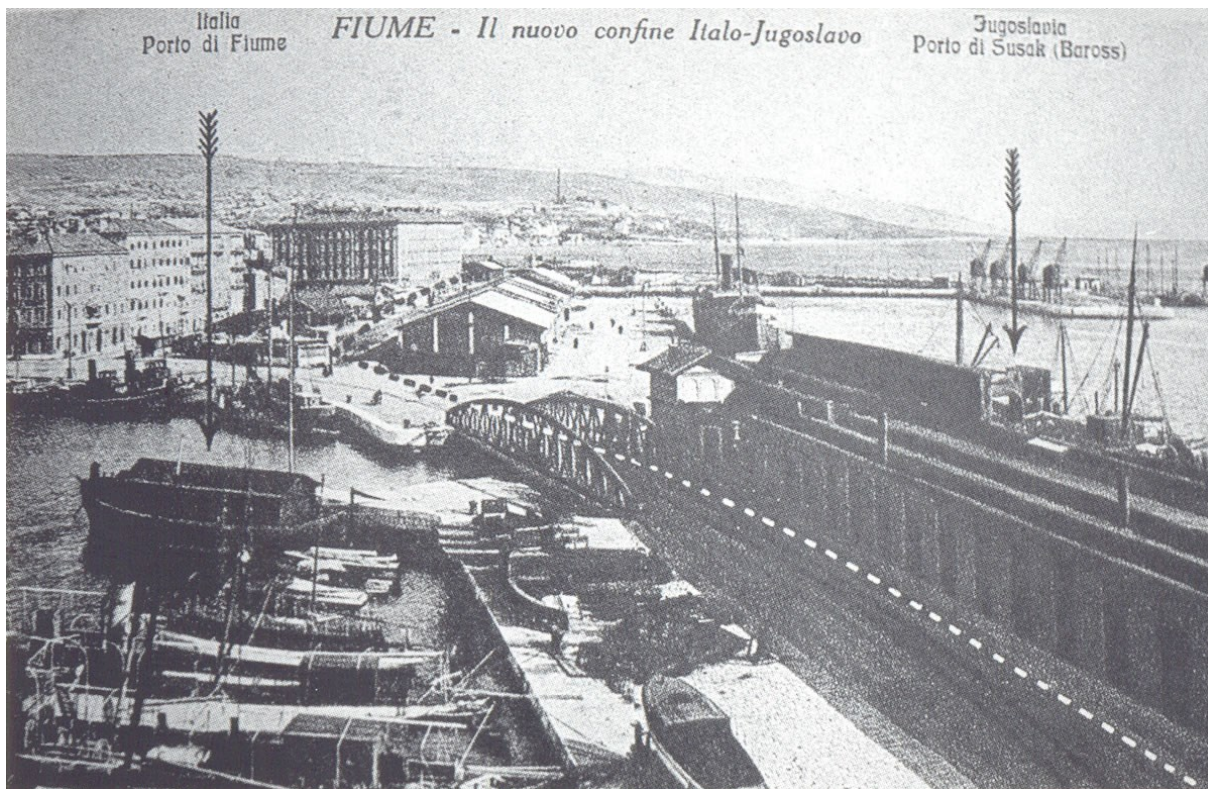
Slika 9. Provincije Julijske krajine.

10. Rijeka Fiume In Flux. „Fiume-Susak ponte“. pristup ostvaren 15. rujna 2022.
<https://riekafiumeinflux.com/wp-content/uploads/2021/04/Fiume-Susak-ponte-past.png>.

Slika 10. Pogled na Sušak i pogranični most.

11. Lokalpatrioti Rijeka. „Granica Rijeka“. Pristup ostvaren 29. lipnja 2022.
<http://www.lokalpatrioti-rijeka.com/forum/download/file.php?id=5823>.

Slika 11. Pogled na luku podijeljenu granicom na talijansku luku Rijeka (lijevo) i jugoslavensku luku Sušak tj. Baroš (desno).

12. Izložba Granice - između reda i kaosa. „Pogranična karta“. Pristup ostvaren 29. lipnja 2022. http://granice.ppmhp.hr/wp-content/uploads/sites/11/2020/11/MZK-1586_1.jpg.

Slika 12. Primjer jedne pogranične karte.

TABLICE

Tablica 15. Talijanska vojska u Julijskoj krajini ¹⁵⁸	
Garnizon	Postrojbe
TRST	10. armadna (teška) topnička pukovnija, od kojih su dvije grupe u Podgradu 23. poljska topnička pukovnija 151. i 152. pješačka pukovnija 5. automobilistički centar (Centro-automobilistico) 5 legija financijske straže Štab karabinjerske legije
PULA (PULJ)	2 grupe 5. teške poljske topničke pukovnije Jedna divizija 2. obalne pukovnije iz Venecije 74. pješačka pukovnija, od koje je jedna bojna (bataljun) u Pazinu 12. bersaljerska pukovnija, od koje je 2. bojna (bataljun) na Snježniku Ratna mornarička škola za časnike i dočasnike Hidroavijacijska stanica
GORICA	3. brdsko-topnička pukovnija 6. poljsko-topnička pukovnija (alpiska) 9. planinska pukovnija 23. i 137. pješačka pukovnija Zračna luka „Egidio Grego“ sa 60 zrakoplova

¹⁵⁸ HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 20, „Дислокационе прилике Италијанских приграничних гарнизона (Dislokacione prilike Italijanskih prigraničnih garnizona), 21. prosinca 1934.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 20, „Dislokacione prilike ital. prigraničnih garnizona izveštaj, 28. prosinca 1937.“

UDINE	5. teška topnička pukovnija, od koje su dvije grupe u Puli i jedan u Palmanovi 13. i 57. pješačka pukovnija 8. planinska pukovnija Konjanička (Kavalerijska) pukovnija „Alessandria“, od koje je jedan eskadron u Palmanovi Konjanička pukovnija „Piemonte“ 11. automobilistički centar Zračna luka sa 120 raznovrsnih zrakoplova
PALMANOVA	Jedna grupa 5. teške poljske topničke pukovnije Jedan eskadron Konjaničke pukovnije „Alexandria“ Ratni depo za 74. pješačku pukovnicu iz Pule
CERVIGNANO	Šest skladišta 120x20 m, u kojima su uskladištene živežne namirnice kao centar 5. korpusa iz Trsta s jednom dislociranom bojnom 71. pješačke pukovnije radi osiguranja skladišta Četiri novo izgrađene prazne vojarne
GRADIŠKA kod Gorice	17. pješačka pukovnija 11. bersaljerska pukovnija, od koje je jedna bojna u Farri
VILLA VICENTINA	Konjska stanica za gajenje (uzgajanje) konja Skladište ratnog materijala
CADROIPO	Jedna bojna oklopnjača (Cari armati)
SACILE	„Brigata Re“, koja se sastoji od 1. i 2. pješačke pukovnije. Posljednja pukovnija je tu prispjela iz Udina
TOLMIN	24. pješačka pukovnija

SV. PETAR NA KRASU (danas PIVKA)	12. pješačka pukovnija 5. grupa 10. teške topničke pukovnije iz Trsta
KOŠANA kod Sv. Petra (Pivke)	3. grupa 10. teške topničke pukovnije iz Trsta
POSTOJNA	2. grupa 23. poljske topničke pukovnije iz Trsta Jedna bojna 151. pješačke pukovnije iz Trsta 5. topnička pukovnija, koja se nalazila na zimskim vježbama u Milanu
ILIRSKA BISTRICA	3. grupa 23. poljske topničke pukovnije Po jedna bojna iz 151. i 152. pješačke pukovnije Jedna golubinja stanica s oko 300 golubova pismonoša
PODGRAD	2. grupa 10. teške topničke pukovnije od 18. prosinca 1934. godine iz Trsta Jedna golubinja stanica s oko 300 golubova pismonoša

Izvor tablice 15.: HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 20, „Дислокационе прилике Италијанских приграничних гарнизона (Dislokacione prilike Italijanskih prigraničnih garnizona), 21. prosinca 1934.“; HR-HDA-1358 Zbirka špijunaža i peta kolona, kut. 20, „Dislokacione prilike ital. prigraničnih garnizona izveštaj, 28. prosinca 1937.“

6. Bibliografija

6.1. Popis izvora

1. HR-HDA-1358. Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1358, Zbirka špijunaža i peta kolona.

6.2. Popis literature

LITERATURA

1. AJLEC, Kornelija, Peter Nikša, Matija Zorn. „Zapadna jugoslavenska granica u današnjoj Sloveniji od kraja Prvoga do kraja Drugoga svjetskog rata“. *Historijski zbornik* GOD. LXXII, br. 1. Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2019.
2. ANTIĆ, Vinko. *Povijest Rijeke*. Rijeka : Skupština općine Rijeka [etc.], 1988.
3. BARTULOVIĆ, Željko. *Sušak : 1919.-1947. : državnopravni položaj grada*. Rijeka : Pravni fakultet Sveučilišta [etc.], 2004.
4. BARTULOVIĆ, Željko. „Sušak – Talijanska uprava i iredentizam : 1918.-1943.“. *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata : (1918. - 1943) : zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*, ur. Marino Manin. Zagreb : Hrvatski institut za povijest : Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001.
5. BERTOŠA, Miroslav. „Gospodarske i etničke prilike u mletačkom dijelu Istre u doba kolonizacije (XVI-XVII stoljeće) : Doktorska disertacija“. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1980.
6. BOBAN, Ljubo. *Hrvatske granice od 1918. do 1992. godine*. Zagreb: Školska knjiga : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1992.
7. BURKE, Peter. „Uvertira: nova historija, njezina prošlost i budućnost“. *Mikrohistorija : Pola stoljeća inovacija*, ur. Drago Roksandić, Luka Pejić, Marko Jelenić, Samanta Paronić. Zagreb : Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije : SKD Prosvjeta, 2022.
8. BURŠIĆ, Herman. *Od ropstva do slobode : Istra : 1918-1945. : male bilješke o velikom putu*. Pula : Histria Croatica C.A.S.H., 2011.
9. DUKOVSKI, Darko. *Fašizam u Istri : 1918. - 1943*. Pula : C.A.S.H., 1998.
10. DUKOVSKI, Darko. „Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća : (1918.-1947.)“. *Hrvatska povijest u 20. stoljeću, Sv. 3*. Zagreb : Leykam international, 2010.

11. GINZBURG, Carlo. „Mikrohistorija: svijet ili tri stvari koje znam o njoj“. *Mikrohistorija : Pola stoljeća inovacija*, ur. Drago Roksandić, Luka Pejić, Marko Jelenić, Samanta Paronić. Zagreb : Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije : SKD Prosvjeta, 2022.
12. GINZBURG, Carlo. *Sir i crvi : kozmos jednog mlinara iz 16. stoljeća*. Zagreb : Grafički zavod Hrvatske, 1989.
13. GLOJNARIĆ, Mirko. *Borba Hrvata : kronika dvaju desetljeća političke povijesti : (1919.-1939.)*. Zagreb : Bil commerce : Nova stvarnost, 1996.
14. GREGORY, Brad S. „Je li malo lijepo? Mikrohistorija i historija svakodnevnog života“. *Mikrohistorija : Pola stoljeća inovacija*, ur. Drago Roksandić, Luka Pejić, Marko Jelenić, Samanta Paronić. Zagreb : Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije : SKD Prosvjeta, 2022.
15. GROSS, Mirjana. *Historijska znanost – razvoj, oblik, smjerovi*. Zagreb : Sveučilišna naklada Liber, 1980.
16. GROSS, Mirjana. *Suvremena historiografija : korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb : Novi Liber : Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 1996.
17. JANJATOVIĆ, Bosiljka. „Svakodnevica političke elite u Zagrebu u razdoblju između dva svjetska rata“. *Zbornik Mirjane Gross : u povodu 75. rođendana*. Zagreb : Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 1999.
18. JAREB, Mario. *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*. Zagreb : Školska knjiga [etc.], 2006.
19. JAREB, Mario. „Pregled političkih zbivanja 1918.-1945.“. *Prijelomna vremena : Hrvatske zemlje nakon 1918.*, ur. Suzana Leček. Zagreb : Matica hrvatska, 2022.
20. KRIZMAN, Mate. *Istra od talijanske okupacije 1918. do Londonskog memoranduma 1954*. Pazin : Matica hrvatska, Ogranak Pazin, 2018.
21. KRIZMAN, Bogdan. „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918-1941)“. *Časopis za suvremenu povijest, Vol. 7 No. 1*. Zagreb : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1975.
22. KRUŠELJ, Željko. *Krojači hrvatskih granica*. Zagreb: Vjesnik : Ministarstvo informiranja Republike Hrvatske, 1991.
23. LEERSEN, Joep. „Odjeci i slike: refleksije o stranom prostoru“. *Kako vidimo strane zemlje : Uvod u imagologiju*, ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković. Zagreb : Srednja Europa : 2009.

24. LEERSEN, Joep. „Retorika nacionalnog karaktera: programatski pregled“. *Kako vidimo strane zemlje : Uvod u imagologiju*, ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković. Zagreb : Srednja Europa : 2009.
25. MANIN, Marino. „Istra i Hrvatsko primorje u 20. stoljeću“. *Prijelomna vremena : Hrvatske zemlje nakon 1918.*, ur. Suzana Leček. Zagreb : Matica hrvatska, 2022.
26. MATANOVIĆ, Damir. „Svakodnevnica na granici Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva. Mikrokozmos brodske pukovnije i gradačačke nahije od kraja 18. do sredine 19. stoljeća“. *Prilozi br. 31*, ur. Ibrahim Karabegović. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2002.
27. MEZULIĆ, Hrvoje. *O talijanskoj upravi u Istri i Dalmaciji : 1918.-1943. : nasilno potalijančivanje, prezimena, imena i mjesta*. Zagreb : Dom i svijet, 2005.
28. OBAD, Stijepo, Serđo Dokoza, Suzana Martinović. *Južne granice Dalmacije*. Zadar: Državni arhiv u Zadru, 1999.
29. PANDŽIĆ, Ankica. *Granice Hrvatske na zemljovidima od XII. do XX. stoljeća*. Zagreb : Muzej za umjetnost i obrt, 1992.
30. PEDERIN, Ivan. *Jadransko pitanje*. Rijeka : Maveda, 2007.
31. PERIĆ, Ivo. *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji : kronika važnijih zbivanja*. Zagreb : Dom i svijet, 2006.
32. RAVLIĆ, Jakša. *Rijeka : zbornik : geografija, etnologija, ekonomija, saobraćaj, povijest, kultura*. Zagreb : Matica hrvatska, 1953.
33. SADKOVICH, James J. *Italija i ustaše 1927.-1937.*. Zagreb : Golden marketing - Tehnička knjiga, 2010.
34. SIMONIĆ, Ante. „Rijeka velikog uzleta : zavidljivost starog i izazov novog“. *Rijeka vremena, Knj. 2*. Zagreb [etc.] : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti [etc.], 2015.
35. SIMONIĆ, Ante. „Rijeka novih nadanja : stvaranje poželjne sadašnjosti i okrenutost budućnosti“. *Rijeka vremena, Knj. 3*. Zagreb [etc.] : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti [etc.], 2015.
36. SRKULJ, Stjepan, Josip Lučić. *Hrvatska povijest u dvadeset pet karata*. Zagreb: AGM : Hrvatski informativni centar : Trsat, 1996.
37. ŠADEK, Vladimir. *Ustaše i Janka-puszta : prilozi o djelovanju logora Janka-puszta i razvoju ustaško-domobranskog pokreta u Podravini za vrijeme monarhističke Jugoslavije*. Molve : Društvo za povjesnicu i starine Molve, 2012.
38. ŠIŠIĆ, Ferdo pl. *Rijeka i riječko pitanje*. Gorica : Tisak „Goriške tiskarne“ A. Gabršček, 1912.

39. TROGRLIĆ, Stipan. *Katolička crkva u Istri između otpora i potpore talijanskoj vlasti u Istri : 1918.-1943*. Pazin : Državni arhiv : Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", 2019.
40. WOHINZ, Milica Kacin. „Jugoslavensko-talijanski odnosi i slovensko-hrvatska manjina u Italija između ratova“. *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata : (1918. - 1943) : zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*, ur. Marino Manin. Zagreb : Hrvatski institut za povijest : Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001.
41. ŽIC, Igor. *Kratka povijest grada Rijeke*. Rijeka : Adamić : M-grafika, 2001.

SADRŽAJI S INTERNETA

42. Archivio centrale dello Stato. „Ministero delle terre liberate dal Nemico (1918-1924)“. Pristup ostvaren 22. svibnja 2021. <https://search.acs.beniculturali.it/OpacACS/guida/IT-ACS-AS0001-0002751/>.
43. Archivio di Stato di Trieste. „Decreto luogotenenziale n. 1081 di istituzione dell'Ufficio centrale per le Nuove Province del Regno presso la Presidenza del Consiglio dei ministri“. Pristup ostvaren 22. svibnja 2021. <https://archiviodistatotrieste.it/doc-mos/decreto-luogotenenziale-n-1081-di-istituzione-dellufficio-centrale-per-le-nuove-province-del-regno-presso-la-presidenza-del-consiglio-dei-ministri/>.
44. Ungarisches Institut. „Treaty between the Kingdom of Italy and the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes Signed at Rapallo, November 12, 1920“. Pristup ostvaren 14. svibnja 2021. <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19201112-1.pdf>.
45. WorldLii. „Italy and Kingdom of the Serbs - Agreements, signed at Rome, January 27, 1924“. Pristup ostvaren 14. svibnja 2021. <http://www.worldlii.org/int/other/LNTSer/1924/56.html>.
46. Hrvatska enciklopedija. „Julijska krajina“. Pristup ostvaren 26. svibnja 2021. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=29495>
47. Hrvatski državni arhiv. „Modruško-riječka županija“. Pristup ostvaren 26. svibnja 2021. http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_1404
48. Državni zavod za statistiku. Pristup ostvaren 29. lipnja 2022. https://web.dzs.hr/PXWeb/Table.aspx?layout=tableViewLayout1&px_tableid=Tabela_5_08.px&px_path=Naselja%20i%20stanovni%5%a1tvo%20Republike%20Hrvatske_Stanovni%5%a1tvo_Biv%5%a1a%20naselja&px_language=hr&px_db=Naselja

[%20i%20stanovni%20a1tvo%20Republike%20Hrvatske&rxid=02af81a5-ed4e-4963-8fe7-a66a47b8f2de.](#)

Sažetak

Ovaj diplomski rad bavi se prilikama koje su prevladavale na talijansko-jugoslavenskoj granici u razdoblju od 1929. do 1941. godine na području Rijeke i Sušaka. To se razdoblje podudara s vremenom kada je bivša država bila preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju. Budući da su Kraljevine Italija i Jugoslavija većinu međuratnog vremena bile u zategnutim diplomatskim odnosima, može se pretpostaviti da su aktivnosti i potreba kontrole državne granice bile na visokoj razini. To je zahtijevalo posebnu pažnju u obrambenoj i sigurnosno-obavještajnoj politici u obje države na području Rijeke i Sušaka. Istraživanje je provedeno kroz perspektivu mikrohistorije, odnosno povijesti svakodnevice.

Kako bi učvrstila svoje teritorijalno proširenje, Kraljevina Italija vodila je aktivnu obrambenu politiku uz granicu s Jugoslavijom. Obrambena politika uključivala je organizaciju i ulaganje u vojsku, obrambene utvrde uz granicu te česte vojne manevre. Druga točka bila je obavještajni i protuobavještajni rad Italije i Jugoslavije. Obje Kraljevine ulagale su mnogo financijskih sredstava u špijunažu i sprječavanje strane neprijateljske špijunaže. Unatoč velikom naporu da se osigura granica, ipak postoje podatci o ilegalnim prelascima raznih ljudi preko granice. Neki od najčešće navođenih prebjega bile su istarske izbjeglice, protivnici političkih režima, kako u Italiji (antifašisti), tako i u Jugoslaviji (ustaše, komunisti i dr.). Ilegalni prelasci granice uključivali su i krijumčare koji su nelegalno prenosili trgovačku robu, zabranjene knjige i novine, ljude, oružje, streljivo itd. Ipak, građani gradova Rijeke i Sušaka morali su živjeti svoj život. Mnogi ljudi s prebivalištem uz granicu imali su svoju pograničnu kartu, koja nije mogla biti izdana za sve ljude. Pogranične karte izdavane su najčešće trgovcima, školarcima i radnicima koji su morali prelaziti granicu kako bi došli na posao. Kako bi objasnili situaciju na granici Kraljevine Italije i Jugoslavije bit će riječi o životu građana Rijeke i Sušaka te njihove okolice. Povijesna dokumentacija koja je korištena za potrebe izrade ovog diplomskog rada nalazi se u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.

Ključne riječi: Rijeka, Sušak, međuratno razdoblje, Italija, Jugoslavija, fašizam, granica, vojska, špijunaža, krijumčarenje

Summary

This master's thesis deals with the conditions that prevailed at the Italian-Yugoslav border in the period from 1929 to 1941 in the area of Rijeka and Sušak. This period coincides with the time when the former country was renamed the Kingdom of Yugoslavia. Since the Kingdoms of Italy and Yugoslavia were in strained diplomatic relations for most of the interwar period, it can be assumed that the activities and the need to control the state border were at a high level. This required special attention in defense, security and intelligence policy in both countries in the area of Rijeka and Sušak. The research was conducted through the perspective of microhistory, that is, the history of everyday life.

In order to consolidate its territorial expansion, the Kingdom of Italy conducted an active defense policy along the border with Yugoslavia. The defense policy included the organization and investment in the army, defensive fortifications and frequent military maneuvers along the border. The second point was the intelligence and counterintelligence work of Italy and Yugoslavia. Both Kingdoms invested a great deal of financial resources in espionage and the prevention of foreign enemy espionage. Despite the great effort to secure the border, there are still data on the illegal crossings of various people across the border. Some of the most frequently mentioned defectors were Istrian refugees, opponents of political regimes, both in Italy (anti-fascists) and in Yugoslavia (Ustashas, communists, etc.). Illegal border crossings included smugglers who illegally transported trade goods, banned books and newspapers, people, weapons, ammunition, etc. Nevertheless, the citizens of the cities of Rijeka and Sušak had to live their lives. Many people living near the border had their own border card, which could not be issued to all people. Border cards were issued mostly to merchants, schoolchildren and workers who had to cross the border to get to work. The life of the citizens of Rijeka and Sušak and their surroundings will be discussed in order to explain the situation at the border between the Kingdom of Italy and Yugoslavia. The historical documentation that was used for the purpose of writing this master's thesis is located in the Croatian State Archives in Zagreb.

Keywords: Rijeka, Sušak, interwar period, Italy, Yugoslavia, Fascism, border, army, espionage, smuggling